

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı

İslam Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

**OSMANLI DÖNEMİNDE SORÂN EMİRLİĞİ
(SİYASİ, SOSYO-KÜLTÜREL VE İKTİSADİ DURUM)**

Abdulsamed M. Abdullah al-Barawee

13916008

Danışman

Prof. Dr. Abdurrahman Acar

Diyarbakır 2017

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı
İslam Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

**OSMANLI DÖNEMİNDE SORÂN EMİRLİĞİ
(SİYASİ, SOSYO-KÜLTÜREL VE İKTİSADİ DURUM)**

Abdulsamed M. Abdullah al-Barawee
13916008

Danışman
Prof. Dr. Abdurrahman Acar

Diyarbakır 2017

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “**Osmanlı Döneminde Sorân Emirliği (Siyasi, Sosyo-Kültürel ve İktisadi Durum)**” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezin kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

Tezim sadece Dicle Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

Tezimin 2 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezin tamamı her yerden erişime açılabilir.

08/03/2017

Abdulsamed M. Abdullah al-Barawee

KABUL VE ONAY

Abdulsamed M. Abdullah al-Barawee tarafından hazırlanan “**Osmanlı Döneminde Sorân Emirliği (Siyasi, Sosyo-Kültürel ve İktisadi Durum)** adındaki çalışma, 08.03.2017 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda jürimiz tarafından İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalında **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak oybirliği / oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Abdurrahman ACAR (Başkan)

Doç. Dr. Feridun BİLGİN

Doç. Dr. Mustafa ÖNCÜ

ÖNSÖZ

Hamd, alemlerin Rabbi Allah'a mahsustur. Salat ve selam, peygamberlerin ve resullerin en üstünü olan Hz. Muhammed'in (s.a.v.) üzerine olsun.

Kürt beyliklerinin tarihi, bir taraftan kapalı kalmışken diğer taraftan bu konudaki araştırmalar dağınık haldedir ve bu nedenle de yeni araştırmacıları beklemektedir. Özellikle Osmanlı dönemi Kürt beylikleri tarihine ilişkin konular araştırılmaya muhtaçtır.

Sorân Emirliği, uygarlık yönleri açısından üzerinde kapsamlı bir araştırma yapılmaya şansına sahip olmamıştır. Bu konuda Cemal Nebez'in Büyük Muhammed Paşa dönemi üzerine yaptığı araştırmayı, yine Sorân Emirliğinin farklı yönleri üzerinde yapılmış birkaç tez ve bilimsel araştırmayı anmak gerekir.

Bu konu bir taraftan Kürt toplumunun tarihsel gelişimini gösterecek olması, diğer taraftan aynı toplumun genel siyasi tarihi üzerindeki etkisini ortaya koyması bakımından önemlidir.

Tezimiz giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Birinci Bölüm, "Sorân Emirliğinin Tarihi" adını taşımaktadır. İkinci bölüm, "Sorân Emirliğinde Sosyal ve Kültürel Hayat", Üçüncü bölüm ise "Sorân Emirliği'nde İktisadi Hayat" başlığını taşımaktadır.

Doğal olarak bu konuda araştırma yapmak bazı zorlukları içinde barındırmaktadır. Çünkü genel anlamda uygarlık tarihi üzerinde ve özel olarak unutulmuş bir emirliğin tarihi üzerinde yazı yazmak kolay bir iş değildir. Bu konudaki bilgiler bazı seyyahların notları veya bazı yazarların değindiklerinden öteye

geçmemektedir. Bunlar, Sorân Emirliğine ilişkin resmi ve gayri resmi belgelerde kalmış bilgilerdir. Osmanlı belgeleri, Avrupa devletlerinin belgeleri ve Irak'ı işgal eden yabancı ordularla birlikte gelen askeri şahsiyetlerin yazdığı raporlar bu belgelerdendir. Bu kaynakların ancak bir kısmına ulaşabildik.

Araştırmada en çok yararlandığımız kaynakların başında Şerefhan Bidlisi'nin Şerefname'si ve “*Osmanlı Belgelerinde Musul ve Kerkük Kitabından Seçilmiş Bölümler*” gelmektedir.

Modern çalışmalardan en çok Hüsnü el-Mukriyânî'nin “*Sorân Emirleri Kısa Tarihi*”, Muhammed Emin Zeki'nin “*İslam Döneminde Kürt Devletleri ve Emirlikleri Tarihi*” ve “*Kürt ve Kürdistan Tarihi Özeti*” adlı kitapları ve Cemal Nebez'in “*Kürt Emiri Mîr Muhammed er-Revandûzî*” adlı eserinden istifade ettik.

Bunlardan başka Celîlê Celîl'in “*Osmanlı İmparatorluğu Kürtleri*” ‘Azzâvî'nin “*Çeşitli dönemlerde 'Îmâdiye*”, Sa'dî Osman Hüseyin'in “*Kürdistan ve Osmanlı İmparatorluğu*” ve Memdûh Mizûrî'nin “*Revandûz Tarihi*” , İngiliz temsilci Richard Wood'un, Sorân Emirliği'nin yıkılışı konusundaki mektuplarından ve “*Kaçar Belgeleri Işığında Sorân Emirliği'nin Yıkılışında İngilizlerin Rolü* “ adlı kitabından da istifade ettik.

Tezimin her aşamasında bana rehberlik eden ve katkı sunan danışman hocam Prof. Dr. Abdurrahman ACAR'a teşekkür ederim.

Abdulsamed M. Abdullah al-Barawee

Diyarbakır-2017

ÖZET

Soran bölgesi, Irak'ın kuzey doğusunda yer almakta olup, doğusunda İran, batısında Behdinan bölgesi bulunmaktadır.

Sorân Emirliği, İsa Bey b. Kulûs tarafından tahminen miladi XII. yüzyılın sonunda kurulmuştur. Emirliğin 650 yılı bulan tarihinde, 24 Emir ve Hânzând adında bir Emire hüküm sürmüştür.

Sorân Emirliği, 1514 yılında İranlılarla yapılan Çaldıran Savaşı'ndan sonra Osmanlıya bağlılığını sunan Beyliklerden birisidir. Sorân Emirliği, 1830'da Osmanlı'dan bağımsızlığını ilan etmişse de 1835'te Osmanlı Devleti tarafından hakimiyetine son verilmiştir.

Sorân emirleri yönetim merkezi olarak Harîr, Şaklâve, Halîfân, Divîn ve Râvendûz gibi şehirleri tercih etmişlerdir. Sorân Emirliğinin son merkezi ise Rewanduz olmuştur.

Osmanlı idari taksimatında Musul Vilayeti'nin Kerkük (Şehrezor) Sancağı sınırları içerisinde kalan Sorân Emirliğinin toprakları, siyasi ve askeri şartlara göre genişlemekte veya daralmaktadır. Seydî b. Şah Ali Bey döneminde Emirlik, Erbil, Musul ve Kerkük'ü de içine alacak şekilde genişlemiştir. Büyük Muhammed Paşa döneminde ise Emirliğin sınırları Mardin'den Beşder'e ve Mahmûr'dan Râvendûz kasabasına kadar uzanmıştır.

1813 yılında Mustafa Bey, Emirlikteki şeyhler, âlimler ve kumandanların huzurunda yönetimi kardeşi Emir Muhammed Bey (ö. 1837) bırakmıştır.

Anahtar Kelimeler

Irak, Musul Vilayeti, Kerkük Sancağı, Kürtler, Rewanduz, Erbil.

ABSTRACT

Sorân is situated in the northern eastern part of Iraq, its boundaries from the east is Iran and the west is Bahdinan region. The Imara of Sorân was established in the end of 12th century AD. It was established by Essay Pasha b. Kolloş, one of the emperors. The Imara's extended 650 years. The Amirs, the princes, are 24, one succeeded the other. The Imara becomes one of states of the Ottoman Empire in 1514, especially after the famous battle Jaldiran with the Persia at that time. In 1830 the Imara declared its independence, but in 1835, the rule of this empire ended. In 1830 the Imara declared its independence, but in 1835, the rule of this empire ended. The ruling cities of the Imara are Harir, Shaklawâ, Khakiffan and Rawandooz is the capital. The boundaries of the Imara include Erbil and a part of Kirkuk which had been a part of the province of Mosul according to the Ottoman division. The Imara extended, depending on the political situations and time as well. In 1813 Mustafa Bag, one of the emperors, gives the throne to his prince Mohammad Pasha al kabir who died in 1837.

Key Words

Iraq, Mousul wilayet, Karkuk sanjaq, Kurds, Erbil, Rawanduz.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
İÇİNDEKİLER	V
KISALTMALAR.....	IX

GİRİŞ

SORÂN BÖLGESİ TARİH VE COĞRAFYASINA GENEL BİR BAKIŞ

BİRİNCİ BÖLÜM

SORÂN BEYLİĞİ TARİHİ

1.1. XIII. YÜZYILDAN XIX. YÜZYILA KADAR SORAN BEYLİĞİ. 5	
1.2. XIX. YÜZYILIN BAŞINDA OSMANLI DEVLETİ'NİN İÇİNDE BULUNDUĞU DURUM.....	9
1.3..BÜYÜK MUHAMMED PAŞA DÖNEMİNDE SORAN BEYLİĞİ (1813-1837).....	12
1.3.1. Emir Muhammed'in Hayatı, Kişiliği ve Tahta Geçişi	12
1.3.2. Emir Muhammed'in İdaresi	14
1.3.3. Muhammed Paşa'nın Sorân Emirliğini Genişletme Çabaları ve Bağımsız Bir Devlet Kurma Arzusu	18
1.3.4. Muhammed Paşa'nın Yezidilerle Mücadelesi.....	19

İKİNCİ BÖLÜM

SORÂN EMİRLİĞİNDE SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT

2.1. GÜNDELİK HAYAT	22
2.1.1. Âdet ve Gelenekler	22
2.1.2. Kıyafetler	23
2.1.3. Bayramlar ve Özel Günler	24
2.1.4. Sosyal Sınıfların Durumu	25
2.1.5. Kadının Durumu	27
2.1.6. Sağlık Faaliyetleri	28
2.2. ETNİK YAPI	30
2.2.1. Kürtler ve Kürt Aşiretleri	30
2.2.1.1. Âko Aşireti	31
2.2.1.2. Balekî Aşireti	31
2.2.1.3. Bilbâs Aşireti	32
2.2.1.4. Bîresini Aşireti	32
2.2.1.5. Brâdest Aşireti	32
2.2.1.6. Dîzây Aşireti	33
2.2.1.7. Gerdî Aşireti	34
2.2.1.8. Goran Aşireti	34
2.2.1.9. Haylânî Aşireti	34
2.2.1.10. Herkî Aşireti	34
2.2.1.11. Hoşnâv Aşireti	35
2.2.1.12. Kûri Aşireti	35
2.2.1.13. Mizûrî Aşireti	36
2.2.1.14. Ravend Aşireti	36
2.2.1.15. Silifani Süleyman Aşireti	37
2.2.1.16. Sorân Aşireti	37
2.2.1.17. Suruci Aşireti	37
2.2.1.18. Zerarî Aşireti	38
2.2.1.19. Zîbârî Aşireti	38
2.2.2. Araplar /Arap Tay ve Cubûr Aşiretleri	38

2.2.3. Türkmenler	39
2.3. DİNLER VE MEZHEPLER.....	40
2.3.1. Müslümanlar.....	40
2.3.2. Hristiyanlar.....	41
2.3.3. Yahudiler	43
2.3.4. Yezidiler	45
2.4. İLMİ VE KÜLTÜREL DURUM	47
2.4.1. İlim ve Marifet	47
2.4.2. Sorân Emirlerinin İlme Verdikleri Önem.....	50
2.4.3. Öğretim Aşamaları	51
2.4.4. İlmi icazet	52
2.4.5. Medreseler	53
2.4.5.1. Mâvrân Medreseleri	53
2.4.5.2. Revandûz Medreseleri.....	54
2.4.5.3. Harîr Medreseleri	55
2.4.5.4. Hoşnâv Medreseleri.....	55
2.4.5.5. Şaklâve Medreseleri	56
2.4.5.6. Köysancak Medreseleri	56
2.4.5.7. Erbil Medreseleri.....	57
2.4.6. Sorân lı Ünlü Din âlimleri	58
2.4.6.1. Muhammed b. Adem Bâlikî	58
2.4.6.2. Molla Muhammed Hattî	59
2.4.6.3. Molla Ebubekir Mîr Rüstemî	59
2.4.6.4. Mustafa Ziyâretî	60
2.4.6.5. Abdurrahman Ziyâretî	60
2.4.6.6. Molla Abdullah Kelâlî.....	60
2.4.6.7. Şeyh Taha b. Yahya Bâlîsânî el-Kürdî.....	61
2.4.6.8. Molla Ahmed b. Adem.....	61
2.4.6.9. Molla Sa'd el-Mâvelî	61
2.4.6.10. Allame Abdurrahman el-Celî	62
2.4.6.11. Şeyh Ahmed el-Hatîb el-Erbîlî.....	62
2.4.6.12. Molla Yahya Mizûrî	63

2.4.7. Meşhur Edip ve Şairler.....	63
2.4.7.1. Ali Aşık	63
2.4.7.2. Hacı Kadir Koyî	64
2.4.7.3. Kâsıd.....	64
2.4.7.4. Şair Mevlana Hamza ve Oğlu Ali b. Hamza.....	65

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SORÂN EMİRLİĞİNDE İKTİSADİ HAYAT

3.1. TARIM VE HAYVANCILIK.....	67
3.1.1. Zirai Faaliyetler	67
3.1.2. Hayvansal Ürünler ve Üretim Faaliyetleri	70
3.2. MALİ SİSTEM	72
3.2.1. Para ve Döviz Basımı	72
3.2.2. Vergiler.....	77
3.2.3. Gelirler	80
3.3. TİCARET VE SANAYİ	81
3.3.1. Ticaret ve Ticaret Yolları	81
3.3.2. Sınai Faaliyetler.....	86
SONUÇ	90
KAYNAKÇA	92

KISALTMALAR

<i>a.g.e.</i>	:Adı geçen eser
<i>a.g.m.</i>	:Adı geçen makale
<i>a.s.</i>	:Aleyhisselam
<i>b.</i>	:İbn
<i>bkz.</i>	:Bakınız
<i>bnt.</i>	:Binti
<i>Bsk.</i>	:Baskı
<i>c.</i>	:Cild
<i>ev.</i>	:eviri
<i>Der.</i>	:Dergisi
<i>DİA</i>	:Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
<i>Dzn.</i>	:Düzenleyen
<i>Edt.</i>	:Editör
<i>h.</i>	:Hicri
<i>Hız.</i>	:Hazreti
<i>İA.</i>	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
<i>m.</i>	:Miladî
<i>r.a.</i>	:Radiyahallahu anh
<i>s.</i>	:Sayfa
<i>S.</i>	:Sayı
<i>s.a.v.</i>	:Sallahallahu aleyhi ve sellem
<i>thk.</i>	:Tahkik eden
<i>trc.</i>	:Tercüme
<i>trs.</i>	:Tarihsiz
<i>vb.</i>	:Ve benzeri
<i>Yay.</i>	:Yayınları

GİRİŞ

SORÂN BÖLGESİ TARİH VE COĞRAFYASINA GENEL BİR BAKIŞ

Sorân bölgesi, Irak'ın kuzey doğusunda yer almakta olup, Amidi merkezli Behdinan bölgesinin doğusuna düşmektedir. Sorân bölgesinin sınırları, siyasi ve askeri şartlara göre genişlemekte veya daralmaktadır. Bölge Revandûz¹, Harîr,² Köysancak,³ Erbil ve bazı mücavir alanları kapsamaktadır. Bölgenin sınırları buraya hükmeden emirlerin başka yerleri ele geçirebilme güçlerine bağlı olarak zaman zaman genişlemiştir.

Bölgeye Sorân (Sohran) adının verilmesiyle ilgili olarak Şerefhân Bidlisi, ünlü eseri Şerefname'de şu rivayete yer vermektedir: Soyu Bağdad Araplarına dayanan İsa b. Kelos (Kewlos, Kulus)'un ele geçirdiği Rewan (Ewan ?) Kalesi'nin etrafı kırmızı kayalardan oluşuyordu. İsa ve adamları burayı ele geçirdikten sonra onlarad, Farsça'da 'kırmızı kayaların adamları' anlamına gelen 'Seng-Surhi' adını verdiler. Zamanla bu ad çevrede yaşayan Kürtlerce 'Sohri' ve onun çoğulu olan 'Sohran/Sorân' şeklinde kullanılmaya başlandı.⁴

---

¹ Revandiz şeklinde de yazılan bu isim, 'Revan Kalesi' demektir. Buranın, Osmanlı tarihi ve aynı zamanda Kürt tarihi açısından kıymetli bir eser olan Şerefname'nin yazıldığı 1597 senesinde 'Ewan' adıyla bilinen yer olduğu tahmin edilmektedir. Bkz. Şerefhân Şemsüddîn Bidlisi, **Şerefnâme**, M. Emin Bozarıslan (çev.), İstanbul 1990, s. 303.

² "Harîr, Erbil'in kuzeydoğusunda bulunan dağın eteklerinde yer alan bir beldedir." İmâd Abdüsselam Rauf, **el-Mûsul fi'l-'Ahdî'l-'Usmânî**, Edebiyat matbaası, Nefes 1975, s. 298.

³ "Köysancak (Koye), Erbil şehrinin doğusunda yer almaktadır." Cemal Bâbân, **Usûlü esmâ'i'l-müdün ve'l-mevâkı'i'l-'Irâkıyye**, Ecyâl matbaası, 2. Baskı, Bağdat 1983, s. 266-267.

⁴ Şerefhân Şemsüddîn Bidlisi, **Şerefnâme**, M. Emin Bozarıslan (çev.), İstanbul, 1990, s. 304-305.

Öte yandan Sorân, tezimizin ikinci bölümünde genişçe yer verdiğimiz gibi, bölgede yaşayan büyük bir Kürt aşiretinin adıdır. Bilindiği üzere bazen aşiretler üzerinde yaşadıkları bölgeye kendi adlarını verirler, çoğu zaman da adlarını buldukları bölgeden alırlar. Sorân için hangisinin geçerli olduğunun araştırılması gerekir.

Sorân, aynı zamanda, günümüzde Erbil iline bağlı bir ilçenin ve o ilçe merkezinin adıdır.

Sorân bölgesinin adı, ilk dönem İslam tarihi ve coğrafya kaynaklarında geçmemektedir. Burada bulunan şehir ve kalelerin, çoğunlukla Cibâl (Irak-ı Acem) adıyla bilinen daha geniş bir bölgenin sınırları içerisinde kaldıkları ve Bağdat, Musul ve Erbil şehirlerinin tarihiyle bağlantılı olarak gündeme geldikleri görülmektedir.

Sorân mıntıkasının da içinde bulunduğu toprakların, ikinci halife Hz. Ömer döneminde, Musul veya Şehrezor'un fethi sırasında fethedildiği anlaşılmaktadır.⁵

Cibâl bölgesi, Emevi ve Abbasilerin ardından Selçuklu hâkimiyeti altına girmiştir(1055). Daha sonra, Atabeğ İmadeddin Zengî, 1127'de Kerkük ve Musul'da Selçuklu hâkimiyetine son vermiş ve Musul'u alarak, devletine başkent yapmıştır. Bölge, XIII. yüzyılın ilk yarısında Moğolların istilasına uğramıştır.⁶

Akkoyunlular, XVI. yüzyılın başlarına kadar bölgede hüküm sürmüşlerdir. XVI. yüzyılın başında, Şah İsmail (1500-1524), Akkoyunlulardan Musul'u almışsa da, 1514'te Çaldıran zaferinden sonra, Yavuz Sultan Selim 1517'de, Irak'ın kuzeyinin merkezi olan Musul'u Osmanlı hâkimiyetine katmıştır.

Musul ve çevresinde, Kanuni Sultan Süleyman'ın 1534'teki Bağdat Seferi ile Osmanlı hâkimiyeti kesinleşmiştir. Daha önce Diyarbakır Eyaleti'ne bağlı olan Musul, Bağdat Eyaleti'ne bağlı bir sancak merkezi yapılmıştır.⁷ Bir ara (1563-1566

---

⁵ Bkz: Ahmed b. Yahya el- Belazuri, **Fütuhu'l-Buldan**, Mustafa Fayda (çev.), Ankara 2002, s. 476-479

⁶ Besim Darkot, "Musul", **İA**, 1979, C.VIII, 740.

⁷ Darkot, "Musul", s. 741-742.

ile 1571-1573) Şehrizar eyaletine bağlanan şehir, 1586'da eyalete dönüştürülmüş ve beylerbeyiliğine Melek Ahmed Paşa getirilmiştir. Musul şehri, XVI. yüzyıldan itibaren, Osmanlı Devleti yönetiminde de önemini koruyarak ya eyalet, ya da vilayet merkezi olarak kalmaya devam etmiştir. 1063'te (1653) eyalete bağlı sancaklar arasında Kerkük de bulunmaktadır.

Sorân mıntikasını da içeren Musul vilayeti, özellikle XVII. yüzyılın ilk yarısından sonra Osmanlı-Safevî mücadelesine sahne olmuştur. Safevî hükümdarı Şah Abbas (1587-1631) Bağdat'ı 1624'te ele geçirmiş, Kerkük ve Musul'u da Safevî hâkimiyetine almıştı. Ancak, Safevîlerin bu hâkimiyeti uzun sürmedi. Diyarbakır'dan Bağdat üzerine yürüyen Osmanlı kuvvetleri 1631 tarihinde Kerkük ve Musul'u Osmanlı yönetimine almayı başardı. IV. Murat, 1638'deki Bağdat Seferi sırasında Musul'a gelmiştir.⁸ Osmanlı-Safevî hanedanları zamanında ortaya çıkan savaşlar sebebi ile Musul eyaletinin sınırları zaman zaman değişmiştir.

Rewandiz merkezli Sorân mıntikasının, bazen Şehrizar vilayeti/eyaletine bağlı olduğu görülmektedir. 967 (1560) tarihli Tahrir Defteri'ne göre Şehrizar eyaleti on sancak, yedi nahiye ve 204 köyden oluşmaktaydı, idare merkezi Zalm idi. Eyalette toplam hâne sayısı 5010 olarak tesbit edilmişti. Bunların 4952'si müslüman, elli sekizi yahudi hânesiydi. Bu verilere göre eyaletin toplam nüfusu 25.000 dolayındadır.⁹

XVII. yüzyılın ortalarına doğru Şehrizar eyaletine on bir sancak bağlıydı. Kerkük şehri, XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren öne çıkarak eyaletin idarî merkezi olduktan sonra 1893 yılına kadar resmî yazışmalarda Şehrizar sancağı adıyla anılmıştır. Şehrizar sancağı, kuzeyden Musul ve Hakkâri eyaletleri, batıdan Dicle nehri, güneyden Bağdat eyaleti, doğudan İran ile çevriliydi. Araştırdığımız dönemde merkez sancak, Kerkük ve Erbil kazaları, eyalet ise Köysancak, Süleymâniye, Revânduz ve Harir sancaklarından oluşuyordu.¹⁰ Rewanduz, ele aldığımız dönemin

---

⁸ Ahmet Gündüz, "Musul", **DİA**, 2006, C. XXXI: 363; Kılıç, Remzi Kılıç "Kerkük ve Musul'un Tarihi Coğrafyası", **TÜBAR (Türklük Bilimi Araştırmaları)** - XXVIII-/2010-Güz, s. 248-249.

⁹ Ahmet Gündüz, "Şehrizar", **DİA**, C. XXXVIII, s. 474.

¹⁰ Gündüz, "Şehrizar", s. 474.

sonlarında, yani XIX. yüzyılın ilk yarısında Musul Vilayetinin Kerkük Sancağı'na bağlıydı.

BİRİNCİ BÖLÜM

SORÂN BEYLİĞİ TARİHİ

1.1. XIII. YÜZYILDAN XIX. YÜZYILA KADAR SORAN BEYLİĞİ

Araştırma konumuz olan Sorân emirliğinin kuruluş tarihi tam olarak bilinmemekte ve sınırları kesin olarak çizilememektedir. Tarihi, XIII. yüzyıldan başlatılan Emirliğin sınırları zaman içerisinde değişim göstermektedir. Emirliğin toprakları, Seydî b. Şah Ali Bey döneminde İranlılardan ele geçirilen Erbil, Musul ve Kerkük'ü de içine alacak şekilde genişlemiş, Büyük Muhammed Paşa döneminde Emirliğin sınırları Mardin'den Beşder'e ve Mahmûr'dan Revandûz kasabasına kadar uzanmıştır.¹¹

Kürt tarihine dair en önemli kaynak kabul edilen *Şerefname*'ye göre Sorân Emirliği, İsa Bey b. Kulûs (Kewlos ?) tarafından kurulmuştur¹². Bu Emirliğin 600 yılı geçen tarihinde, 24 Emir ve Hânzâd adında bir Emire hüküm sürmüştür.

Sorân Emirliği yalnızca bir başkente sahip değildi. Emirliğin gücüne ve genişliğine bağlı olarak birden fazla başkenti vardı. Sorân emirleri, yönetim merkezi

---

¹¹ Şerefhân Şemsüddîn Bidlîsî, *Şerefnâme*, Muhammed Ali 'Avnî (çev.), Necâh matbaası, 1. Baskı, Bağdat, 1953, s. 277-278, 306; Cemal Nebez, *el-Emir'l-Kürdî Mîr Muhammed er-Revandûzî*, Fahri Şemsüddîn Silahşör (çev.), Dâru Aras matbaası, Erbil, Irak, 2003, s., 171.

¹² Şerefhân Şemsüddîn Bidlîsî, *Şerefnâme*, çev: Muhammed Ali 'Avnî, Necâh matbaası, 1. Baskı, Bağdat, 1953; (Türkçeye çev: M. Emin Bozarslan, İstanbul, 1990, s. 304.

olarak Harîr, Şaklâve, Halîfân, Divîn¹³ ve Revandûz gibi şehirleri tercih etmişlerdir. Sorân Emirliğinin son merkezi, Revandûz şehri olmuştur.

İsa Bey'den sonra Sorân yönetimine, Emirliği dört oğlu arasında bölüştürecektir olan Şah Ali Bey gelmiştir. Şah Ali Bey ve oğulları döneminde Sorân Emirliği ile komşu Bâbân Emirliği arasında bir rekabet yaşanmıştır. Bu durum iki Emirliğin de zayıflamasına yol açmıştır. Ali Bey'in oğlu İsa Bey döneminde kendisiyle Bâbân hükümdarı Pîrbudâk arasında bir savaş meydana gelmiş ve bu savaşta öldürülmüştür.¹⁴ İsa Bey'den sonra Emirliğin başına cesareti ve yeteneği ile bilinen oğlu Seydî b. Şah Ali Bey, geçmiştir. O, yönetime geldikten sonra nüfuzunu Erbil, Musul ve Kerkük'e kadar genişletmiş ve yönetimi 1525 yılına kadar sürmüştür.¹⁵

Seydi Bey'den sonra yerine oğlu İzzeddin Şîr geçti. Emir İzzeddin Şîr, 941(1535) yılında ölünceye kadar Erbil'de hüküm sürdü. Onun döneminde de Sorân Emirliği, Osmanlı Devleti ile Safevîler Devleti arasındaki mücadeleden etkisiyle önemli gelişmelere şahit oldu. Bu dönemde H. 1034 yılına kadar Erbil, Emirliğin merkezi oldu. Bu yılda Kanuni Sultan Süleyman, Safevîlerle arasında irtibat olduğu gerekçesiyle Emir İzzuddin Şîr'in öldürülmesi ve Emir Hüseyin Bey ed-Dâsinî'nin onun yerine atanması emrini verdi.¹⁶

Mir İzeddin Şîr'in ölümünden sonra yerine Emirliğin başına Seyfüddin geçti. Emir Seyfüddin ile Emir Hüseyin ed-Dâsinî arasında meydana gelen çetin savaşlardan sonra, iki taraf süratle kendi topraklarına çekildiler. Söz konusu savaşlar, Hüseyin ed-Dâsinî'nin yenilgisiyle sonuçlandı. Emir Seyfüddin, o sıralarda Sorân Emirliğinin merkezi olan sağlam Erbil kalesini ele geçirdi¹⁷. Bu savaş sonunda Emir Seyfüddin bağımsızlığını ilan etti ve Osmanlı Devleti Sorân üzerindeki hakimiyetini kaybetti. Daha sonra Emir Seyfüddin, kendi Emirliğinin tanınması için Osmanlı

---

¹³ Meşhur olan Divin, Erminiye'de bir kaledir. Burada sözkonusu olan Divin ise Erbil şehrinin Şaklâve kazasının Hârîr nahiyesine bağlı bir köydür." Cemal Bâbân, **Usûlu esmâ'i'l-mudun ve'l-mevâki'i'l-İrâkiyye**, I, 120.

¹⁴ Bidlisi, **Şerefnâme**, (Çev: Bozarlan), s. 305.

¹⁵ Hüseyin Hüsni Mukriyânî, **Mücezu Târîhi Umerâi Sorân**, Muhammed Molla Abdülkerim (çev.), Selman el-A'zamî matbaası, Bağdat tsz., s. 6-18.

¹⁶ Bidlisi, **Şerefnâme**, (Çev: Bozarlan), 306-307; Muhammed Emin Zeki, **Hulâsatu Târîhi'l-Kürd ve Kürdistan**, Muhammed Ali 'Avnî (çev.), Saadet matbaası, Kahire 1945, s. 204; Abdülfettah Ali Yahya, "Lemhât Târîhiyye 'an Neşri İmâreti Soran 1100-1813", **Fezîn dergisi**, 1996, sayı: 3, s. 142-143.

¹⁷ Bidlisi, **Şerefnâme**, (Çev: Bozarlan), s. 307.

Devletiyle anlaşma imzalamak üzere İstanbul'a gittiğinde bir suikaste uğradı ve sultanın emriyle öldürüldü. Emir'in öldürülmesinden sonra Sorân ülkesinde yeniden karışıklıklar çıktı.¹⁸

Seyfeddin Bey'den sonra Emirliği başında Kuli Bey'i görüyoruz. Sorân ın ileri gelenleri Yezidi Dasnililerin baskılarından bezince, Kuli Bey, sığınmış olduğu Şah Tahmasp'ın yanından çağrılmış ve tahta oturtulmuştu. O, Harir'de 20 yıl hüküm sürmüştür.¹⁹ Kuli Bey'in ölümünden sonra iki oğlu Budak Bey ile Süleyman Bey arasında büyük bir mücadele yaşandı. Bu mücadele sonunda 1577 yılında Sorân Emirliği Süleyman Bey'in eline geçti ve o, bu tarihte bağımsızlığını ilan etti ve Harîrî şehrini, Emirliğinin merkezi yaptı. Emir Süleyman, adaletli, ilim ehlini seven ve vaktinin çoğunu camide geçiren biriydi. Ancak Padişah III. Murat, Emirliğinin bağımsızlığını ilan ettiğinden dolayı ona kızgındı. Padişah onu öldürtme girişiminde bulundu, ancak bunda başarılı olmadı. Padişah, Süleyman Bey, İran'a düzenlediği saldırıda elde ettiği ganimetlerden kendisine hediyeler gönderince suskun kalmayı tercih etti.²⁰

Emir Süleyman Bey'in ölümünden sonra Sorân Emirliğini kız kardeşi Emîre Hânzâd Hatun devraldı. Ondan sonra yönetim, Ali Bey'e geçti. Emir Ali Bey, yönetimi Osmanlı Devleti'nin fermanı ile devraldı.²¹ Şerefname'nin yazıldığı 1005(1597) senesinde durum böyleydi. Bundan sonra Sorân Emirliği, çeşitli felaketselere maruz kalıp çöküşe doğru yol almaya başladı. Birçok bölge Sorân emirlerinin elinden çıktı. Revandûz kalesi bile ellerinden çıktı ve Bâbânîler, Emirliğin birçok bölgesini ele geçirip oralarda üstünlük kurdular.²²

Padişah IV. Murat zamanında 1623 yılında Sorân Emirliği yönetimine Emir Mîre Bey geldi. Mire Bey, Sadrazam Hüsrev Paşa'nın 1629 yılında İran şehirlerine yaptığı saldırıya katıldı. Bu askeri saldırının amacı, Bağdat'ı İranlılardan geri

---

¹⁸ Bidlisi, **Şerefnâme**, (Çev: Bozarıslan), s. 307-309; Mukriyânî, **Mûcezu Târîhi Umerâi Soran**, s. 9-10; Yahya, **Lemehât Târîhiyye**, s. 144.

¹⁹ Bidlisi, **Şerefnâme**, (Çev: Bozarıslan), s. 309-310.

²⁰ Bidlisi, **Şerefnâme**, (Çev: Bozarıslan), s. 282-284, 311; Yahya, **Lemehât Târîhiyye**, s. 144.

²¹ Bidlisi, **Şerefnâme**, (Çev: Bozarıslan), s. 312.

²² Mukriyânî, **Mûcezu Târîhi Umerâi Soran**, s. 13; Muhammed Emin Zeki, **Meşâhîru'l-Kürd ve Kürdistan fi'l-'ahdi'l-İslâmî**, thk: Sâniha Emin Zeki, tsh: Muhammed Ali 'Avni, Dâru'z-Zaman, 1. Baskı, Şam 2006, II, 472-473.

almaktı. Osmanlılar Erdelân Emirliğine doğru ilerlediler. Buranın yöneticisi olan ve Şah Abbas Safevî'nin güvenini kazanmış olan Emirhan Ahmed Han'ı öldürdüler. Söz konusu Emir, 1625 yılında eski Erdelân topraklarını geri almış, Revandûz ve 'Amidiye'ye boyun eğdirerek yirmi yıl süreyle yönetimi altına almıştı.²³

Emir Oğuz Bey b. Süleyman Bey b. Şah Kûlî Bey, Ömer Bey Sorânî'den sonra Sorân hükümdarı oldu. Hemen ardından Divîn kalesini fethetti ve orayı imar etti. O tarihte Bâbânîler, Revandûz üzerinde hakimiyet kurmuşlardı. Oğuz Bey, Revandûz halkı ile gizlice iletişime geçti ve orada belirli sayıda yardımcıları toplayan Şemâm adında bir kadının yardımıyla iki yönden gizlice kaleye girip orayı ele geçirdi. Bu olayın anısına bir burç yaptırıp adını Şemâm Burcu koydu. Emirliğin merkezi olarak da Sorân'ı seçti. Vefat edene kadar da yönetimde kaldı. 1695 yılında Sorân'ın yönetimini Emir Oğuz Bey'in büyük oğlu Ahmed üstlendi. Yönetimi ele almasının başlangıcında bazı komutanlar ona karşı isyana kalkıştılar. Ahmet Bey, bunların bazılarını verdiği maddi menfaatlerle, bazılarını da güç kullanarak yatıştırdı. Emirliğin sınırlarını genişletmeye çalıştı. Ancak çok geçmeden bir atıcılık yarışmasında kalbinin durması neticesinde atından düşerek vefat etti. Onun vefatından sonra Emirlik yönetimini, 1756 yılında kardeşi emir Küçük Oğuz Bey devraldı. Oğuz Bey, adaletli bir yöneticiydi. Emirlik, onun yönetiminde istikrara kavuştu. Onun döneminde emirlik bölgesinin her tarafı mimari, ziraat ve ticaret açısından gelişti. Çiftçilere toprak vererek onları destekledi. Ayrıca medreseler açarak oralara gelir sağladı. Küçük Oğuz Bey, ömrünün çoğunu din adamları ve ilim öğrencileriyle geçirdi. 1768 yılında vefat etti.²⁴

Küçük Oğuz Bey'in vefatından sonra Revandûz halkının desteği ve yardımıyla yönetimi oğlu Mustafa Bey devraldı. Halk onun için uygun bir yönetim ortamını sağladı ve bir müddet istikrar elde etti. Ancak zekasına ve cesaretine rağmen kardeşlerinin çıkardığı isyan ve anarşi hareketleri sebebiyle Emirliğine kargaşa hakim oldu. Bu nedenle onun dönemi, kendisiyle kardeşleri arasında

---

²³ Zübeyr Bilâl İsmail, *Erbil fi edvârihe't-târihiyye*, Numan matbaası, Necef 1971, s. 282-283; Zeki, *Târîhu'd-düvel*, s. 404. Ayrıca bkz: Feridun Emecen ve diğerleri, *Osmanlı Devleti Tarihi I-II*, E. İhsanoğlu (Edt.), Feza Yayıncılık, İstanbul 1999, s. 80-138.

²⁴ Mukriyânî, *Mûcezu Târîhi İmâreti Soran*, s. 19-20.

meydana gelen iç karışıklıklarla bilinmektedir. Kardeşi Temürhan, Revandûz'a saldırmak için Köysacak ve Harîr hükümdarı Süleyman Bâbânî ile işbirliği yaptı. Bu işbirliğinin şartı, Temürhan'ın Sorân emiri olmasıydı. Ancak bu girişimler başarısızlıkla sonuçlandı. 1813 yılında Mustafa Bey, şeyhlerin, âlimlerin ve ordu komutanlarının huzurunda yönetimi bıraktı ve kendisinden sonra yönetime kardeşi Emir Muhammed Bey geldi.²⁵ Tezimizin konusunu teşkil eden Emir Muhammed, Kürtler arasında daha çok Paşayê Korê (Kör Paşa) olarak bilinmektedir.

1.2. XIX. YÜZYILIN BAŞINDA OSMANLI DEVLETİ'NİN İÇİNDE BULUNDUĞU DURUM

Osmanlı Devleti, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yükselme döneminden çıkmaya ve bir duraklama sürecini yaşamaya başlamıştır. Tarihçiler, Osmanlı Devleti'nin zayıflamasında birden fazla faktörün rol oynadığı konusunda görüş birliği üzerindedirler. Bazılarına göre zayıflamanın sebebi, ülkedeki kötü yönetim sistemidir.²⁶ Bazılarına göre dış baskılar, bunun ana sebebidir. Askeri, sosyal, ekonomik krizleri de kapsayan bu dış baskılar Osmanlı Devleti'nin idaresini sıkıntıya sokmuştur. Sonuçta her iki faktör de Osmanlı imparatorluğunun zayıflamasında rol oynamıştır.²⁷

Askeri sistemdeki bozulma, devlet işlerinin çöküntüye doğru gitmesine yol açtı. Yeniçeri siteminin bozulması bunun başlangıcıydı. Bu durum devleti idare eden beyler-paşalar arasında bir rekabete yol açtı. Yeniçeriler ulufelerinin arttırılmasını talep ediyorlardı. Bunlar, aynı zamanda kendi şahsi yararları için bazı yöneticilerin cezalandırılmasını istiyorlardı. Halk üzerindeki baskıları artmıştı. Bunların yaptıkları saldırı ve savaşlar başarısızlıkla ve hezimetle sonuçlanmaya başladı. Böylece

---

²⁵ Mukriyânî, *Mûcezu Târîhi imâreti Soran*, s. 21-25.

²⁶ Ahmed Herîdî Ali Salâh, *Dirâsât fî târîhi'l-'Arabi'l-hadîs*, Dâru'l-Vefâ, Kahire 2000, s. 80.

²⁷ Ömer Abdülaziz Ömer, *Dirâsât fî târîhi'l-'Arabi'l-hadîs*, Dâru'n-nehda, Beyrut 1971, I, 109. Ayrıca bkz: Yılmaz Kurt, *Koçibey Risalesi*, Akçağ Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1998, s.61, 63-65.

Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki toprakları küçülmeye başladı.²⁸ O esnada da yönetim gücü ile askeri kurumlar arasında bir mücadele başladı.²⁹

Bu mücadele, üç asırdan daha fazla devam etti. Bu süreçte Osmanlı Devleti, fetih yapan bir devletten savunma yapan bir devlete dönüştü. Yeniçerilerin devlet otoritesine karşı giriştikleri saldırılar, bazen padişahların ve vezirlerin birlikte azledilmelerine sebep oldu.³⁰ Bu olaylar, yetkililerin iç işlerle ilgilenmelerine ve dış tehditleri ihmal etmelerine sebep oldu. İşte bu durum aynı zamanda Sorân Emirliğinin genişlemesini hazırlayan sebeplerden de biri oldu. Özellikle padişah III. Selim'in 1808 yılında suikasta uğramasından sonra bu süreç hızlanmışır.³¹

Askeri cenahta dengelerin bozulmasından sonra devleti ayakta tutan en önemli unsurlardan olan bürokraside bozulmalar ortaya çıktı. Bu dönemde Arap vilayetlerinde bedevi kabileler isyan etmeye ve bu bölgelerdeki bazı valilerin emirleri altında bulunan ve askeri güçle hakimiyet sağlayan otoriteyi tehdit etmeye başladılar. Bunun sonucunda ekonomik kaynakların yağmalanması ve karaborsa olayları başladı. Bu kabileler, Avrupalı güçlerle de işbirliğine girerek onların askeri maddi ve manevi desteğini aldılar.³²

Bağdat ve Şam vilayetlerinde de tehditler ortaya çıktı. Osmanlı Devleti'nde büyük bir başarı ve şöhret kazanan Mısır valisi Muhammed Ali Paşa, nüfuzunu Necd ve Hicaz bölgelerine de yaymış, oraları hakimiyeti altına almıştı. O, Osmanlı imparatorluğunun zayıflamasına karşılık, nüfuzunu bir Arap imparatorluğu kurmak için kullandı.³³

Avrupa, Osmanlı Devleti'nin ekonomisini zayıflatmada açık bir rol oynadı. Çünkü Osmanlı ekonomik sistemi, eski İslam düzeninden ve Bizans geleneklerinden

---

²⁸ Sâtı' el-Husârî, **el-Bilâdu'l-'Arabiyye, ve'd-Düvelü'l-'Usmâniyye**, Dâru'l-İlm lil melâyîn, Beyrut, 1960, s. 47-48.

²⁹ Abdülaziz eş-Şennâvî, **ed-Devletü'l-'Usmâniyye Devletün 'Usmâniyyetün müftera 'aleyha**, Mektebetü Anglo el-Meriyye, 1983, I, 75.

³⁰ Kays Cevad el-'Azzâvî, **ed-Devletü'l-'Usmâniyye Kırâe cedide li 'Avâmili'l-inhitât, Merkezu dirâsâti'l-İslâm ve'l-'âlem**, Florida 1994, s. 14.

³¹ Ahmed Abdurrahim Mustafa, **Usûlü't-târîhi'l-'Usmânî**, Dâru'ş-Şurûk, Kahire 1982, s. 184-186.

³² Ömer, **Dirâsât fî târihi'l-'Arabi'l-hadîs**, s. 125-129.

³³ Halid Ziyâde, **İktisâfu't-tekaddumi'l-Evrubbî**, I. Baskı, Dâru't-Talî'a, Beyrut 1941, s. 114.

alınmıştı. Osmanlı padişahları, devletin temel dayanaklarından ve köşe taşlarından olan ekonomiye gereken önemi vermediler. Osmanlı Devleti, ziraata dayalı bir devlet olmasına rağmen zarar, üretici tabakaya kadar ulaştı.³⁴

Sahte paraların ve devlet bütçesinde zarara ve acziyete sebep olan yabancı para birimlerinin Osmanlı mali piyasasını doldurarak ekonomik hayatı felç etmesinden sonra bu durum daha öncekinden on üç misli fazla ağır vergilerin getirilmesine sebep oldu.³⁵ Osmanlı yönetimi, devleti ekonomik çöküntüden kurtarmak için rüşveti ve bozulmayı ortadan kaldırmaya çalıştı. Ancak bu çaba başarısızlıkla sonuçlandı. Çünkü Avrupalı tüccarlar ve diplomatlar toplumda ve devlette etkili bir unsur idiler.³⁶

Osmanlı Devleti'nin zayıflama sebeplerinden biri de XVII. yüzyılda Rusya ve Avusturya ile yapılan savaşlardır. Bunun neticesinde ülke çöküşe doğru gitmeye başladı, gücü ve canlılığı tükendi. Avusturya ile yapılan savaşta Osmanlı Devleti hezimete uğradı ve bazı topraklarını Avusturya'ya terk etmek zorunda kaldı.³⁷ Bu dönemde Osmanlı Devleti, Batı Hristiyanlığıyla büyük bir mücadele içerisindeydi. Rusya, Osmanlı Devleti'ne yönelttiği tehditler sayesinde topraklarını genişletme imkanı buldu. Rusya, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin topraklarında konsolosluklar inşa etti ve daha fazla ticari hareket özgürlüğü elde etti. Böylece Karadeniz'e uzanan bütün bölgeleri de ele geçirdi.³⁸

XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun uzak vilayetlerdeki valileri ve beyleri ismen hükümete bağlı iseler de fiilen bağımsız durumdaydılar. Yerel yöneticiler, hatta toprak sahiplerinin çoğu, askeri merkezler üzerinde hâkimiyet sağlamışlar ve topraklarını miras alınan merkezlere dönüştürmüşlerdi.

---

³⁴ Albert el-Haurani, **el-Fikrû'l-'Arabî fî Asri'n-Nehda**, çev: Kerim 'Uzkul, III. Baskı, Dâru'n-nehâr, 1977, s. 53. Osmanlı'da yaşayan tabakalar için bkz: Ziya Kazıcı, **Osmanlı'da Toplum Yapısı**, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2014, s. 81-159; ayrıca bkz: Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi**, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2014. s. 375-416.

³⁵ 'Azzâvî, **ed-Devletü'l-'Usmâniyye**, s. 64-69.

³⁶ Muhammed Safvet Mustafa, **Muhâdarât fi'l-mes'eleli's-şarkıyye ve mu'temer**, Ma'hedu'd-dirâsâti'l-İslamiyye, Kahire 1958, s. 20.

³⁷ Mustafa, **Muhâdarât fi'l-mes'eleli's-şarkıyye**, s. 20

³⁸ Ömer, **Târîhu'l-'Arabî'l-hadîs**, s. 122.

Öte yandan din de devlet idaresinde önemli bir rol oynuyordu. Çünkü din âlimleri ve vaizler tarafından temsil edilen dini kurulların nüfuzu artmaktaydı. Bunlar devlet ile toplum arasında iletişimi sağlayan bir halka konumundaydılar. Yargı erki, eğitim kurumları ve vakıflar da bunların kontrolleri altında olduğu için nüfuzlarını artırmaya çalışıyorlardı. Bu durum, hakim güç ile yeniçeriler arasında bir mücadele yaşanmasına yol açtı. Çünkü yeniçeri gücü de otorite içinde yer alan güç merkezlerinin bir parçasıydı. Ülke içinde bozulma, herkesin kendi otoritesini kurma isteği, rüşvet, gayrı müslimlere ve yabancılara kötü muamele gibi davranışlar, Osmanlı Devleti'nin temelden sarsılmasına ve zayıflamasına yol açan ve devleti dış işlerle ilgilenmekten uzaklaştıran en büyük etkendi.³⁹

İşte yukarıda zikredilen sebepler, Muhammed Revandûzî'yi Sorân Emirliği'nde yönetimin dizginlerini ele almasında ve emirliğinin topraklarını genişletmesinde etkili olmuştur. Bundan dolayı Bağdat valisi Ali Rıza Paşa, o dönemde Emir Muhammed'in otoritesini tanımak zorunda kaldı ve ona Paşalık unvanını verdi.⁴⁰

1.3. BÜYÜK MUHAMMED PAŞA DÖNEMİNDE SORAN BEYLİĞİ (1813-1837)

1.3.1. Emir Muhammed'in Hayatı, Kişiliği ve Tahta Geçişi

Muhammed Paşa'nın tam adı Muhammed b. Mustafa Bey b. Oğuz Bey b. Ahmed Bey b. Oğuz Bey b. Ali Bey b. Süleyman Bey el-Harîrî b. Kulî Bey b. Süleyman Bey b. Mîr Seydî Şah Ali'dir.⁴¹

Emir Muhammed, Revandûz şehrinde doğdu.⁴² Ancak doğum tarihi konusunda görüş ayrılığı vardır. Çoğunluğun görüşüne göre doğum tarihi 1783'tür.⁴³

---

³⁹ Akdağ, **Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi**, s. 635-677

⁴⁰ Osmanlı idare teşkilatı için bkz: Yusuf Hallaçoğlu, **XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 4. Baskı, Ankara 1998, s. 83-88.

⁴¹ Tahir Abdullah Süleyman, **Muhammed Paşa Revandûzî**, Kültür matbaası, I. Baskı, Erbil 2002, s. 5-6.

⁴² Nebez, **el-Emiru'l-Kürdî**, s. 49.

⁴³ Zeki, **Meşâhîru'l-Kürd ve Kürdistan**, II, 147.

Bazı tarihçilere göre 1784 yılında doğmuştur. Onun 1775 veya 1790 senesinde doğduğunu söyleyen araştırmacılar da vardır.⁴⁴

Emir Muhammed, Büyük Emir anlamına gelen Mîrî Gevre lakabını almıştır.⁴⁵ Bilinen başka bir lakabı da K r Emir anlamına gelen ‘‘Paşay  Kore’’dir. Söylendiğine göre gözlerinden birini kaybetmesinden dolayı bu ismi almıştır. Başka bir rivayete göre kısas uygulamak amacıyla suçluların gözlerini çıkardığından bu adı almıştır. Fakat bu ifade, görüldüğü gibi dil kurallarına uygun değildir.  unk  buradaki ‘‘Paşay  Kore’’ deyimini, başkasını k r etmesi değil, kendisinin k r olduğu anlamına gelmektedir.⁴⁶

Emir Muhammed, yakışıklı ve beyaz tenli biriydi. Yüzünde  i ek hastalığı izleri vardı. Uzun bir sakalı vardı. Alçak sesle konuşurdu, tatlı sözlüydü. Güzel ve övülen davranışlara sahipti.⁴⁷ Bir bacağında bir atın darbesinden dolayı oluşan bir topallama vardı. Gece geç uyurdu. Güzel giyinirdi. Heybetli biriydi ve insanlar sert yönetim tarzından dolayı kendisinden  ekinirlerdi.    eşi vardı. Çok evliliğinin sebebi önceki iki eşinin  ocuk doğuramamalarıydı.  unk  45 yaşına geldiğinde h l  çocuğu yoktu.⁴⁸

Emir Muhammed eğitimini özel hocalarından aldı. Babası, eğitimini alması için onu zamanının meşhur  limlerine gönderdi.⁴⁹ Daha sonra B lik mıntıkasında bulunan Deyleze⁵⁰ köyüne gitti. Orada Molla Ahmed b. Molla Muhammed b. Molla Adem el-Bâlikî’den ders aldı.⁵¹ Babası, Molla Ahmed’in oraya gelişinden sonra Revandûz’da bir medrese ve bir cami yaptırdı.⁵²

---

⁴⁴ Nebez, **el-Emiru’l-Kürdî**, s. 49.

⁴⁵ Bidlîsî, **eş-şerefnâme**, s. 509.

⁴⁶ İsmail, **Erbil f  Edv rihe’t-târihiyye**, s. 311; Süleyman, **Muhammed Paşa er-Revandûzî**, s. 8.

⁴⁷ Muhammed Emin Zeki, **Târihu’d-Düvel ve’l- m rat el-K rdiye**, II, 410.

⁴⁸ Nebez, **el-Emiru’l-Kürdî**, s. 41-56.

⁴⁹ İsmail, **Erbil f  Edv rihe’t-târihiyye**, s. 310.

⁵⁰ ‘‘Deyleze, Revandûz mıntıkasında bulunan Com n’ın batısına düşen bir köydür. O civarda yine Revandûz’da bulunan ve adı Deyleziy n olan başka bir köy daha vardır.’’ Nebez, **el-Emiru’l-Kürdî**, s. 50.

⁵¹ Bidlîsî, **şerefnâme**, s. 507.

⁵² Nebez, **el-Emiru’l-Kürdî**, s. 50.

Muhammed Bey, 1813 yılında babası Mustafa Bey'in emirlikteki şeyhler, âlimler ve ordu komutanlarının huzurunda yönetimi kendisine devredip çekilmesinden sonra Sorân'da yönetimin başına geçti. Muhammed Bey, emirliği üstlenmeyi aşağıdaki üç şartla kabul etti:

- Babasının kendisine altmış bin riyal, annesinin de otuz bin riyal vermesi,
- Babasının, hiçbir şekilde işlerine ve yaptıklarına müdahale etmemesi,
- Babasının, Revandûz'u terkedip Ekûyan kalesine yerleşmesi.

Bu şartların onaylanmasının ardından Mustafa Bey, Ekûyan'a giderek orada Demdem kalesini inşa etti ve ölünceye kadar orada kaldı. Cenazesi Revandûz'a getirilerek Kerde Kürd mezarlığında defnedildi.

1.3.2. Emir Muhammed'in İdaresi

Muhammed, Emir olarak tayin edildiğinde Sorân Emirliği, kargaşa ve anarşi içinde yüzüyordu. Çünkü babası Mustafa Bey döneminde bazı sıkıntılar ve siyasi karışıklıklar yaşanmıştı. Bu nedenle Muhammed Bey, işe ordusunu silahla donatmak, kaleler inşa etmek ve Revandûz'un yerini sağlamlaştırmakla başladı. Böylece ılımlı bir siyaset güden babasının aksine güç siyaseti kullanmaya başladı.⁵³

Muhammed Bey, 1814 yılında hazine veznedarı Abdullah Ağa'nın tutuklanmasını ve idam edilmesini emretti. O, bunu yaparak amcalarının kalplerine korku saldı.⁵⁴ Bu yıl içinde Emir Muhammed, yanında bulunan 2000 piyade ile birlikte Revandûz'dan çıkıp Hâvdiyân'a⁵⁵ gitti. Oldukça kızgındı. Şiddetli bir savaştan sonra amcası Temürhan (Demirhan), Hâvdiyân yakınlarındaki Şeytene kalesine sığındı. Emir, kaleyi ele geçirmek istedi. Fakat başaramadı. Sonunda

---

⁵³ Mukriyânî, *Mûcezu târihi Umerâ'i Soran*, s. 25-29.

⁵⁴ Mukriyânî, *Mûcezu târihi Umerâ'i Soran*, s. 29-30.

⁵⁵ Hâvdiyân adı, Yakût el-Hamevî'de Heftiyân olarak geçmektedir. Bkz: Yakût el-Hamevî Şihâbuddîn Ebû Abdullah Yakût b. Abdullah er-Rûmî, *Mu'cemu'l-büldân*, Dâru Sadır, II. Baskı, Beyrut 1995, II, 379-380: Heftiyân, Erbil'e bağlı iki büyük kale olup Merâğa yolu üzerindedir. Birisi Heftiyân ez-Zerzârî olarak anılmakta diğeri ise Heftiyân Sorhâb adıyla bilinmektedir. Safiyyüddin Abdülmü'min Abdülhak el-Bağdâdî, *Merâsıdu'l-ittılâ' alâ esmâ'i'l-emkine ve'l-bikâ'*, thk., Ali Muhammed el-Behâvî, Dâru İhyâi'l-kutubi'l-'Arabiyye, Kahire 1954, I, 475.

adamları kale duvarlarının altına mayın koyup patlatarak kaleye girmeyi başardılar.⁵⁶ Yıkılan kalede bulunan amcası Temürhan ile oğlu Muhammed'i yakaladı ve idam ettirdi (1815).⁵⁷

Muhammed Bey daha sonra amcasının akrabalarından Rus Emiri Yahya Bey'e bir mektup göndererek kendisine bağlılığını bildirmesini istedi. Rus Emiri, bu mektuba tehditle karşılık verince Emir Muhammed'in ordusu üçüncü kez Rust bölgesini ele geçirmek için harekete geçti. Fakat başaramadı. Bunun üzerine Kürt aşiretlerinden birinin reisi olan Ahmed Çavuş komutasında 1000 kişilik bir piyade birliği göndererek Rus emirini yakalamalarını ve kendisine getirilmesini emretti. Emir Muhammed onun asılmasını emretti. Onun bu yaptığı İslam'a aykırı kabul edilmiştir.⁵⁸

Bundan sonra Emir Muhammed, Yahya Bey'in hakimiyeti altında bulunan bölgelere saldırı düzenledi. Yahya Bey, civarda bulunan Seydikan kalesine sığınmak zorunda kaldı. Ancak sonunda Yahya Bey ve oğlu Osman Bey teslim oldu. Bu ikisi savaş esiri olarak yakalanıp Revandûz'a götürüldüler ve hapse atıldılar. Çok geçmeden oradan kaçtılar. Fakat fazla uzağa gidemeden tekrar yakalandılar ve Revandûz'da öldürüldüler.⁵⁹

Emir Muhammed Paşa, kararlı bir Müslüman idi. Nitekim o, İslam kanunlarına uygun olan birçok ıslahat ve uygulamayı yürürlüğe koydu. Hırsızlık ve soygunlarla mücadele etti, adaleti tatbik etti.

Sorân bölgesinde Emir Muhammed döneminde de gasp ve soygun olayları devam ediyordu. Mesela, 1830 yılında Alman doğabilimci Profesör Schoultz Ramya

---

⁵⁶ Mukriyânî, **Mûcezu târihi Umerâ'i Soran**, s. 30.

⁵⁷ Nebez, **el-Emiru'l-Kürdî**, s. 89.

⁵⁸ Mukriyânî, **Mûcezu târihi Umerâ'i Soran**, s. 31,32; Muhammed el-Hudarî Beg, **Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî**, VI. Baskı, Kahire, 1964, s. 67.

⁵⁹ Mukriyânî, **Mûcezu târihi Umerâ'i Soran**, s. 33; Nebez, **el-Emiru'l-Kürdî**, s. 89.

silahla vurularak öldürüldü.⁶⁰ Yaygın kargaşa ve güvensiz ortam, Kürtlerin durumunu kötüleştirdi.⁶¹

Soygun ve yağma, Kürtlerin yaradılışlarında bulunan ve onlara mahsus özellikler değildir. Soygun ve yağma birçok milletin tarihinde görülebilen eylemlerdir. Belirli durumlarda ve bazı şartların gölgesinde birtakım Kürt grupların da bu tür eylemleri olmuştur.⁶²

Sorân Emirliğinde geceleyin ev ve dükkanların kapıları açık olduğu ve ölüm cezasının da çok az uygulandığı durumlarda bile hırsızlık ve yağma olayları çok nadirdir. Emir Muhammed döneminde hırsızlık, gasp ve yağma olayları, güz mevsiminde dalları yollara uzanan üzümün koparılması tarzındaki eylemlerden ibaretti. Kimse bağlara dokunmuyordu bile.⁶³ O, İslam ceza kanunlarını uygulamak istiyordu. Çünkü Kur'an şunu ifade ediyordu: *“Erkek ve kadın hırsızın, yaptıklarından ötürü Allah tarafından ibret verici bir ceza olarak, ellerini kesin. Allah Güçlü'dür, Hakimdir.”*⁶⁴ Gasp ve yağma hakkında da Kur'an'da şöyle buyrulmaktadır: *“Allah'a ve Resûlüne savaş açanların ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışanların cezası; ancak öldürülmeleri yahut asılmaları veya ellerinin ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi yahut o yerden sürülmeleridir. Bu cezalar onlar için dünyadaki bir rezilliktir. Ahirette de onlara büyük bir azap vardır.”*⁶⁵

Emir Muhammed de, Kur'an'da öngörüldüğü üzere, hırsızlık yapanlar için ellerinin kesilmesi, kaçanlar için ayakların kesilmesi, diğer suçlara karşı da gözlerden birinin ya da ikisinin birden oyulması tarzında cezalar uyguladı. Bunları yeterli görüyordu. Bunlara bakıldığında Emir Kır Muhammed'in yaptığı ıslahat faaliyetlerini köklü ve temel çözümler olarak görmek mümkün değildir. Çünkü o Sorân Emirliğinde çok da yaygın olmayan gasp ve yağma olgusuyla mücadele etmiştir. Bu da sert bir yönetim tarzının sonucudur. Buna göre Emir Muhammed'in

---

⁶⁰ Nebez, **el-Emiru'l-Kürdî**, s. 113.

⁶¹ Sa'd Beşir, İskender, **Kıyâmu nizâmi imâreti fi Kürdistân**, II. baskı, Şifân matbaası, Süleymaniye 2008, s. 153.

⁶² Cuveyde, **el-Hareketü'l-kavmiyye**, s. 157.

⁶³ Abdurrahman Kasımlo, **Kürdistan ve'l-Kürd**, çev: Sabit ve Mansur, II. baskı, Şifân matbaası, Süleymaniye 2008, s. 163.

⁶⁴ Maide suresi, 38.

⁶⁵ Maide suresi, 33.

çok sevildiği ya da daha doğru bir deyişle ondan korkulduğu görülmektedir. Muhtemelen bunun sebebi de sert yönetim üslubu ve tarzıdır.⁶⁶

Dindar bir Müslüman olan halkına ve İslam'ın adalet anlayışına uygun olarak halkına muamele eden Emir Muhammed, her durumda övgüye layık biri olarak kabul edilmiştir. Çünkü uyguladığı hükümlerde sıradan halk ile lider konumunda olan kimseler ve ailesi arasında bir fark gözetmemiştir. Anlatıldığına göre kardeşlerinden ya da değer verdiği kimselerden birinin yolda atla giderken elini fakir bir adamın bahçesinin meyve ağacına uzattığı ve bahçe sahibinden izin almadan bir nar kopardığı ona bildirildi. Emir, söz konusu kişinin, huzuruna getirilmesini emretti. Adam getirildiğinde doğruyu söylemesini emretti ve ona: “Bu işi yapmak için hangi elini uzattın? diye sordu. Genç, o elini gösterdi. Bunun üzerine Emir: “Meyveyi hangi parmağınla kopardın?” diye sordu. Genç: “şununla” diye işaret etti. Sonunda Emir: “O parmağı hemen kesin” diye emretti. Verdiği hüküm o anda aynı yerde infaz edildi. Emir Muhammed'in kardeşlerinden birine verdiği bu ceza aile bireylerinden biri tarafından kendisine yaptığı bir ziyarette bu iş kanuna aykırı bulunarak protesto edilmişti.⁶⁷

Muhammed Paşa'nın Emirliği, çok hatası olmayan ve tavizsiz adaleti ile korunan bir yönetimdi. Daha önce anarşi ve kargaşa hakim iken onun döneminde huzur ortamının bozulduğuna dair bir olay görülmemiş ve güvenlik sağlanmıştır.⁶⁸

Büyük Muhammed Paşa, emirliği süresince, İslam dinine aykırı gördüğü bazı âdetlere ve geleneklere karşı mücadele etti. Kadın ve erkeğin birlikte raks etmesini, kadın ve erkeklerin birbirine karışmasını, birlikte bir yerde durmalarını ve oturmalarını kesin olarak yasakladı. Camide, namaz kılma dışında bir sebeple oturulmasını, hatta âlimlerin bile başka amaçla oturmalarını yasakladı.⁶⁹ Bu son yasağın sebebi, görevlilerin ve memurların çoğunun fakihlerden ve âlimlerden oluşmasıydı. Kendisi de camilerde eğitim gördüğü için kendi bölgesinde Kur'an

---

⁶⁶ Sa'dî Osman Hüseyin, **Kürdistan ve'l-imparatoriyyetü'l-'Usmâniyye**, Erbil 1995, s. 136.

⁶⁷ Kasımlo, **Kürdistan ve'l-Kürd**, s. 123.

⁶⁸ Gerrard Jaldian, **el-Me'sâtu'l-Kürdiyye**, çev: Abdüsselam en-Nakşibendî, I. Baskı, Aras matbaası, Erbil, 2007, s. 159.

⁶⁹ Mukriyânî, **Mûcezu Târîhi Umerâi Soran**, s. 28.

hükümlerini uygulamaya çalışıyordu. Bu maksatla Sorân Emirliğinde yayılmış olan bazı kötü âdetlere bir sınır koymak istedi. Bu uygulamaların sonunda yağma ve hırsızlık olayları daha az duyulur oldu. Hatta söylendiğine göre bazı zamanlar kısas uygulamasının korkusuyla evlerin kapıları sürekli olarak kiltsiz kalıyordu. Emirlikte hırsızlık yapanların elleri kesiliyordu.⁷⁰

1.3.3. Muhammed Paşa'nın Sorân Emirliğini Genişletme Çabaları ve Bağımsız Bir Devlet Kurma Arzusu

Emir Muhammed Revandûzî, Osmanlı yetkilileri tarafından kendisine Paşalık rütbesi verilince topraklarını daha fazla genişletme arzusuna kapıldı.⁷¹ İç düşmanlar olarak nitelendirdiği kimseleri bertaraf edip Emirliğin her tarafı üzerinde hakimiyet sağlayınca çevredeki kabilelerin topraklarını ele geçirmeyi düşündü. Ardından Bradost, Şîrvan, Sûrucî ve Hoşnâv kabilelerine saldırdı.⁷² Emir, kendisine muhalefete kalkışan ve yapmak istediklerine karşı duran herkesi yok etmeye kararlıydı. Çok geçmeden Hoşnâv kabilesinin üç önemli reisini idam etti. Ardından Mameş kabilesinin meşhur reisi Hamza Ağayı idam etti ve ailesini dağıttı.⁷³

Öyle görünüyor ki Muhammed Paşa, Dicle nehrinden başlayarak İran sınırına kadar Büyük Zap ve Küçük Zap nehirleri arasındaki bölgenin tek lideri olmaya karar vermişti. Bu da ancak bölgenin batısının tek temel gücü olan Bâbâni emirleri ile çarpışmakla elde edilecek bir şeydi. Emir Muhammed, 1822 yılında Sorân Emirliğinin eski başkenti olan Harîr şehrini ele geçirdi ve 1823'te oranın Bâbâni yöneticisini kovdu. 1824'te de Köysancak (Koye) ve Ranya'yı ele geçirdi. Erbil ve Altinköprü ise 1823 yılında ele geçirilmişti. Böylece Küçük Zap nehri, Muhammed Paşa'nın başında bulunduğu Sorân Emirliği ile Bâbân Emirliği arasında sınır teşkil etmeye başladı. Bu durum karşısında Bağdat valisi, ele geçirdiği bütün topraklarda

---

⁷⁰ Nebez, *el-Emiru'l-Kürdî*, s. 69-70.

⁷¹ Zeki, *Hulâsatu Târîhi'l-Kürd ve Kürdistan*, s. 229.

⁷² Zeki, *Târîhu'd-düvel ve'l-Îmârâti'l-Kürdiyye*, s. 412; Zeki, *Hulâsatu Târîhi'l-Kürd*, s., 243; Stephen Hemsley Longrigg, *Erbe'atu kurûn min târîhi'l-'Irâki'l-hadîs*, çev: Cafer el-Hayyât, III. Baskı, 1968, s. 385; Ali Seydo Gorânî, *Min Ammân ile'l-'Amidiye*, II. baskı, Dâru'l-Beşîr, 'Ammân, 1996, s. 131.

⁷³ James Baillie Fraser, *Rihletu Fraser ila Bağdâd senete 1834*, çev: Cafer el-Hayyât, Dâru'l-'Arabiyye lil mevsû'ât, I. Baskı, Beyrut 2006, s. 108.

Muhammed Paşa'nın hakimiyetini kabul etmek zorunda kaldı. Zaten ona Paşalık rütbesini vermesinin sebebi de buydu.⁷⁴

1.3.4. Muhammed Paşa'nın Yezidilerle Mücadelesi

Bundan sonra Emir Muhammed, ikinci aşamaya geçti ve Büyük Zap topraklarına saldırmaya başladı. Yöre halkına şiddet uygulayarak yüreklerine korku saldı. Bu saldırının gerçekleşmesine sebep, Yezîdilerin lideri Ali Bey'in, Mizurî kabilesinin kollarından biri olan Kûşî aşiretinin lideri Ali Ağa'ya ihaneti gösterildi. Bir müddet sonra Ali Bey, Ali Ağayı barış yapmaya ve aralarındaki mücadeleye son vermeye çağırdı. Bu anlaşmanın, oğlu 'Urâb'ın sünnet düğününde olmasını istedi.⁷⁵ Ali Ağa bazı muhafızlarıyla birlikte Ba'edra bölgesine geldi. Burada Yezîdilerin emiri, Ali Ağanın çevresindeki adamların azlığını fırsat bilerek verdiği sözden caydı. Bunun üzerine Emir Muhammed, Ali Bey'i öldürdü, sonra da Yezîdi liderlerini çağırarak onun vücuduna vurmalarını istedi. Böylece onun öldürülmesine hepsi katılmış olacaktı.⁷⁶

Bu olaydan sonra Yezîdilerle Mizurî kabilesi arasında düşmanlık şiddetlenmeye başladı. Bunun üzerine ünlü din âlimi Molla Yahya, Bağdat valisiyle irtibata geçerek bu konuda ondan yardım istedi. Bağdat valisi de Muhammed Paşa'ya bir mektup yazarak Yezidileri bertaraf etmesi için Molla Yahya'ya yardım etmesi tavsiyesinde bulundu. Bir rivayete göre Molla Yahya, doğrudan Muhammed Paşa ile iletişime geçmişti. Böylece onun dikkatini akrabasının (Mizurî aşireti reisi Ali Ağa), Yezidilerin emiri Şeyhan emiri eliyle öldürülmesi olayına çekmiş ve ona Behdînân'da bulunan Müslümanların o günkü sıkıntılarını bildirmiştir. Molla Yahya Mizurî, bununla onun bu hamlesine dini bir boyut kazandırmaya çalışmıştır. Emir de Molla Muhammed Hâtî'den yapmak istediği hamleleri kutsal bir savaş ve Allah yolunda bir tür cihad olarak niteleyecek bir fetva istedi.⁷⁷

---

⁷⁴ Longrigg, *Erbe'atu kurûn min târîhi'l-'Irâki'l-hadîs*, s. 289; Zeki, *Hulâsatu Târîhi'l-Kürd*, s. 243.

⁷⁵ Siddık ed-Dehlûcî, *el-Yezîdiyye*, İttihat matbaası, Musul 1949, s. 64-68.

⁷⁶ Dehlûcî, *İmâretu Behdînân*, Yeni İttihad matbaası, Musul 1979, s. 43; Dehlûcî, *el-Yezîdiyye*, s. 64.

⁷⁷ Zeki, *Hulâsatu Târîhi'l-Kürd*, s. 243; Dehlûcî, *İmâretu Behdînân*, s. 44-45.

Muhammed Paşa, 1831 yılında⁷⁸ Yezidi halkını kuvvet kullanarak kendine boyun eğdirdikten sonra büyük bir odunun başında Kelek⁷⁹ şehri civarında Büyük Zap nehrini geçti. Sonra Musul'un kuzeyinde Büyük Zap nehri ile Habur nehri arasındaki şehirlerde yaşayan Yezidileri kılıçtan geçirmek için kuzeye yöneldi. Aralarında kadın ve çocukların da bulunduğu binlerce Yezidiyi yakaladı. Onlardan hiç biri kurtulamadı. Evleri de yıkılıp yakıldı ve yağmalandı. Az sayıdaki şanslı Yezidilerden bazıları civardaki ormanlara ve sarp dağlara sığındılar. Bazıları da Tur 'Abidin, Cudi ve Sincar dağları gibi oldukça uzak bölgelere doğru gittiler.⁸⁰ Geri kalanlar ise Musul'a yöneldiler. Ancak Muhammed Paşa bunların yolunu kesti ve hepsini öldürdü. Musul'un karşı tarafında Dicle nehrinin doğu yakasında gerçekleşen bu olay⁸¹, sonradan Koyuncuk katliamı⁸² olarak adlandırıldı. Şüphe yok ki Yezidiler, uğradıkları sıkıntılar ve işkenceler sebebiyle doğdukları güne lanet ediyorlardı. Kimsenin kurtulamadığı bu katliam da bunun en büyük deliliydi.⁸³

Görünen o ki Muhammed Paşa sadece Yezidilerden intikam almakla kalmayıp yolu üzerinde rastladığı Hristiyanlara da Yezidilere uyguladığı şiddetin aynısını uyguladı. Onları da çeşitli katliamlara uğrattı ve yurtlarından sürdü. Örneğin Kûş köyü yağmalandı, sonra yakıldı ve halkı kılıçtan geçirildi.⁸⁴ Civarda bulunan Humzud kilisesi de saldırıya maruz kaldı ve yıkıldı. Aralarında kilisenin sorumlusu piskopos Gabriyel Dambo'nun da bulunduğu çok sayıda rahip öldürüldü. Saldırganlar değerine paha biçilemeyen tarihi yazmaların birçoğunu da imha ettiler.⁸⁵ Burada yaptıklarının benzerini Şeyh Matta kilisesinde de yaptılar.⁸⁶

---

⁷⁸ Zeki, *Hulâsatu Târîhi'l-Kürd*, s. 243; Süleyman es-Sâîğ, *Târîhu'l-Musul*, Selefîyye matbaası, Kahire, 1923, I, 306.

⁷⁹ Demlûcî, *el-Yezîdiyye*, s. 463.

⁸⁰ Zeki, *Hulâsatu Târîhi'l-Kürd*, s. 244; es-Sâîğ, *Târîhu'l-Musul*, I, 307.

⁸¹ Sâîğ, *Târîhu'l-Musul*, I, 307; ed-Demlûcî, *el-Yezîdiyye*, s. 463; Zeki, *Hulâsatu Târîhi'l-Kürd*, s. 245.

⁸² "Koyuncuk: Eski Ninova şehrinin kalıntılarını kapsayan geniş bir tepeler dizisidir." Bkz: Vedî' Cuveyde, *el-Hareketü'l-kavmiyye el-Kürdiyye*, çev: Eşraf ve başkaları, Aras kitapevi, I. Baskı, Erbil 2013, s. 160.

⁸³ Demlûcî, *el-Yezîdiyye*, s. 354.

⁸⁴ Sâîğ, *Târîhu'l-Musul*, I, 308; ed-Demlûcî, *el-Yezîdiyye*, s. 464.

⁸⁵ Sâîğ, *Târîhu'l-Musul*, I, 308.

⁸⁶ Cuveyde, *el-Hareketü'l-kavmiyye*, s. 159.

Şeyhân Emiri Yezidi Ali Bey yakalandı ve esir edilerek Revandûz'a götürüldü. İslam'a girmeyi reddedince hakkında ölüm emri verildi.⁸⁷ Fakat Ali Bey, Muhammed Paşa'nın kuvvetlerinin gelmesinden önce kaçmayı başararak Akra dağlarına sığındı. Orada yıllarca saklandı. Ancak Musul valisi Bayraktar Muhammed Paşa onu takip etti ve yakalamayı başardı. Kûmil nehri kıyısında Keyr Muhammed Arap adı verilen yerde başını kestirdi.⁸⁸

Yukarıda özetlemeye çalıştığımız olaylardan kısa bir süre sonra bölgede Osmanlı hakimiyeti yeniden kuruldu. 1834'te Mehmed Bayrakdar Paşa tarafından Celîlî ailesinin Musul'daki idaresine son verildi. Musul Valisi olan Mehmed Bayrakdar Paşa ile Bağdat Valisi Ali Rızâ Paşa'nın iş birliği neticesinde Musul vilâyetindeki bazı Kürt emirlikleri de ortadan kaldırıldı. 1834'te Muhammed Paşa'nın başında bulunduğu Revândiz'deki Sorân ve 1839'da İmâdiye'deki Behdınan hâkimliklerine son verildi. 1842'de Bağdat valisi olan Mehmed Necib Paşa ile 1845'te Musul valisi olan Hâfız Ahmed Paşa'nın iş birliğiyle 1850 yılında Süleymâniye'deki Baban Emirliği ortadan kaldırıldı ve merkezîleşme tam anlamıyla sağlanmış oldu.⁸⁹

---

⁸⁷ Cuveyde, **el-Hareketü'l-kavmiyye**, s. 161.

⁸⁸ Demlûcî, **el-Yezîdiyye**, s. 464-469.

⁸⁹ Besim Darkot, "Musul", **İA**, VIII, 744; Ahmet Gündüz, "Musul", **DİA**, 2006, C. XXXI: 366

İKİNCİ BÖLÜM

SORÂN EMİRLİĞİNDE SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT

2.1. GÜNDELİK HAYAT

2.1.1. Âdet ve Gelenekler

Sorân Emirliği'nde yaşayan halkın bazı adetleri vardı. Bunların başında avcılık görülür. Onlar, avcılığa çok önem veriyorlardı. Avcılık, Sorân'ın her tarafında şehirlerde ve köylerde halkın uğraştığı bir işti. Erkekler yaban keçileri, çeşitli kuşlar ve diğer kara hayvanları avlamak için dağlara doğru giderlerdi. Bu adet, sadece fakirlere mahsus bir şey değildi. Avcılık, aynı zamanda bizzat emirlerin ve zenginlerin de hobileri arasındaydı ve bundan zevk alıyorlardı.⁹⁰

Bu dönemde, bazı Kürt kabilelerinin adetlerinden biri de kendi soyları veya kendi kabilelerinden olmayanlarla evlilik yapmamalarıydı. Bu âdet, özellikle Bilbâs kabilesinde yaygındı.

Yine Sorân Emirliğinde yer alan halkın bir adetine göre bir ailede iki benzer ismin olmaması gerekirdi. Mesela, Taha Bâlîsânî için böyle bir durum söz konusu olmuştur. Hz. Peygamber'in doğum gününde doğduğu için babası ona Muhammed adını vermiş, ancak bu isim ailesinde bulunduğu için değiştirip Taha ismini vermiştir.

---

⁹⁰ Mizûrî, *Târîhu Revandûz*, s. 211; Vertî, *Risâletü istratîciyye*, s. 16.

Emirler, gezmeye, şehirlerinin dışına çıkıp güzel yerlere gitmeye meraklıydılar. Hatta Emir Ahmed Bey b. Oğuz Bey, bazı zamanlarda atının üstündeyken atıcılık yapardı. Böyle bir durumdayken heyecandan kalbi durdu, atından düşüp öldü. (1756)⁹¹

Emir Muhammed Paşa döneminde namazdan on beş dakika önce biraz müzikle birlikte güzel seslerle nağmeler çalınır ve namaz vaktinde top atışı yapılırdı. Başka bir adet de selam verme tarzıydı. Selamlaşan iki kişiden her biri, diğerini sağ kolundan tutar ve elini öperdi.⁹²

2.1.2. Kıyafetler

Sorân'da kıyafet çeşitleri ve cinsleri şehirden şehire değişmektedir. Hatta kişiden kişiye değiştiğini bile söylemek mümkündür. Bir şehirdeki ve bir bölgedeki sosyal seviyelere göre de değiştiği söylenebilir. Aynı zamanda çağa göre de gelişme göstermiştir.⁹³ Kıyafetlere ilişkin olarak Emir Büyük Muhammed Paşa dönemine, yani Sorân Emirliğinin son zamanlarına ait elimizde bazı bilgiler vardır. Zenginlerin elbiseleri Bağdatlıların giydikleri elbiselere benzemekteydi. Fakirler ise kısa örtüler ve geniş yün pantolonlar giyiyorlardı. Elbiselerinin göğüs kısmı keçedendi. Ayrıca pamuktan ayakkabıları ve yün çorapları vardı. Başlarına Kürtlere has bir sarık sararlardı. Revandûz aşiretlerinin kıyafeti İmâdiye (Amidiye) halkının elbiselerine benziyordu.⁹⁴

Kadınlar, mavi bir elbise ve alt kısmından bağlanmış geniş şalvarlar giyerlerdi. Üzerlerinde iki taraftan bağlanan ve sırt kısmından sarkıtılmış dört köşe bir kaftan bulunurdu. Başlarına ise gümüşten yuvarlak bir başlık giyerlerdi. Bu başlığın çevresinde püsküller bulunur ve her birinin ucunda baş ve boynun etrafında madeni paralar asılı olurdu. Bütün bunlar gümüşten yapılmış olurdu. Fakat Revandûz'daki kadınların mavi elbiseler giymesi şart değildi. Revandûz'daki kadınların daha çok yeşil renkli elbise giydikleri görülüyordu. Kesin bir ismi olmayan yuvarlak gümüş başlığın Kürtçe'deki adı "tas" idi. Bu başlık her zaman

⁹¹ Mukriyânî, *Mûcezu Târîhi Umerâi Soran*, s. 19.

⁹² Fraser, *Rihletü Fraser*, s. 21.

⁹³ Nakşibendî, *el-Kürd ve Kürdistan*, s. 166.

⁹⁴ Fraser, *Rihletü Fraser*, s. 19.

gümüştten olmazdı. Özellikle zengin kadınların taktıkları bu başlıklar bazen altından da yapılmış olabiliyordu.

Askerî elbiselere gelince, askerlerin özel elbiseleri vardı. Askeri rütbelere göre bu elbiseler, askerlerden komutanlara kadar farklılık arz ediyordu. Komutanlar geleneksel ve içinde beyaz ve siyah çizgiler bulunan Kürtlere has elbiseler giyiyorlardı. Bunlar ipekten ve ince yünden dokunmuş elbiselerdi. Başlarına keçeden yapılmış sol kulak tarafından arkaya doğru bir karış uzatılmış başlıklar giyiyorlardı. Bu farklı işaretler komutanların sembolleriydi. Rütbesiz erler de geleneksel, fakat sarı kıllardan yapılmış Kürt giysileri giyiyorlardı. Başlarına da keçeden yapılmış toprak rengi başlıklar giyerlerdi. Süvariler de yine geleneksel giysiler giyiyorlar, fakat farklı olarak bunların giysileri subaylarınki gibi çizgiliydi. Yalnız dokuması yündendi. Emir, komutanlar ve önemli görevlerde olanlar başlarına tirme dokumasından bir başlık sarıyorlardı. Emir, samur derisi giyerdi. Samur cildinden pahalı kürkler yapılmaktaydı. Komutanlar ve geri kalanlar ise ridamı olmayan ve dizlere kadar uzanan yerel yün paltolar giyiyorlardı. Emir, İstanbul'dan döndüğü zaman kürk, pantolon ve tirmeden dokunmuş sarık giyiyordu.⁹⁵

2.1.3. Bayramlar ve Özel Günler

Nişan, evlilik, çocukların sünnet edilmesi, diğer bayramlar ve çeşitli kırsal festivaller gibi özel günlerin⁹⁶ yanı sıra Sorân Emirliği halkı dini günlere ve bayramlara da özel önem verirdi. Bu tür günleri kutlamaya hazırlık yapılırdı. O günler gelmeden önce süslemeler ve sevinç gösterileri yapılırdı. Ramazan ve Kurban bayramları ile Hz. Peygamberin mevlidi şerifinin olduğu günün Sorân halkı nezdinde çok büyük bir yeri ve özel bir önemi vardı. Bu günde bütün bölgelerde törenler için çok önceden hazırlık yapılırdı. Söz konusu gün geldiğinde halk gönüllerinde büyük bir yeri olan camilere giderlerdi. Çünkü bu, İslam dininin sembollerindendi. Bu iki dini bayramı karşılamak üzere büyük törenler düzenlemeyi, sevinç gösterileri yapmayı, yeni elbiseler giymeyi ve akraba ziyaretleri yapmayı âdet edinmişlerdi. Bu bayramlarda dini törenler yapılır, Kur'anı Kerim'den ayetler ve Allah Resulü Hz.

⁹⁵ Mukriyânî, *Mûcezu Târîhi Umerâi Soran*, s. 41.

⁹⁶ Thomas Bois, *Me'a'l-Ekrâd*, çev: İvâz Zengene, Dâru'l-Câhız, Bağdat, 1975, s. 79; Nakşibendî, *el-Kürd ve Kürdistan*, s. 167.

Muhammed'i (s.a.v.) metheden ilahiler dinlenirdi. Hutbeler ve bu günlerle ilgili kasideler dinlenirdi. Ayrıca bu günler vesilesiyle yemekler ve çeşitli içecekler ikram edilirdi.⁹⁷

2.1.4. Sosyal Sınıfların Durumu

Sorân toplumu, başka herhangi bir toplumda olduğu gibi yaşam tarzlarına göre farklı tabakalardan oluşmaktaydı. Otorite ve servet sahibi tabakayı emirler, toprak sahibi ağalar, mülk sahipleri ve büyük tüccarlar oluşturuyordu. Ancak toplumun büyük çoğunluğu yaşamak için küçük bir lokmaya dahi muhtaçtı.⁹⁸ Buna göre Sorân toplumu yüksek, orta ve alt olmak üzere üç ana tabakaya ayrılıyordu.

Yüksek tabaka, Sorân toplumunun küçük bir bölümünü temsil ediyordu.⁹⁹ Bunlar da emirler, ağalar, aşiret reisleri, şeyhler ve yüksek dereceli memurlardan oluşuyordu.

Emirler: Bunlar, Sorân Emirliği tahtına oturan emirler sülalesidir. Yönetici olan emir, hem ailesinin hem de emirlik toplumunun zirvesindeydi. Bundan sonra hakim sülalenin diğer çocukları gelmektedir.¹⁰⁰

Ağalar, aşiret reisleri, şeyhler ve toprak sahipleri: Bunlar sadece kendi aşiretleri içinde değil Sorân emirleri nezdinde de büyük bir nüfuz ve önemli bir konumda bulunmaktaydılar. Kendi aralarında açık ve belirgin bir şekilde bir miras sistemi uygulanıyordu.

Yüksek dereceli memurlar: Bunlar Emirlikte idari görevlerde çalışan yüksek dereceli memurlar sınıfıdır. Bunlardan bazıları da Sorân Emirlerinin yardımcıları olarak çalışmaktadırlar.¹⁰¹

---

⁹⁷ Cembed Şükri, 'Akra i'l-'ahdi'l-melekî, Dâru Sibîrîz, I. Baskı, Duhok, 2008, s. 130.

⁹⁸ İsmail Muhammed Sebîdârî, **Misbâhu'l-vusûl ilâ tehzîbi'l-usûl li Muhammedi'bni Adem b. Abdullah er-Rûstî el-Bâlikî**, Doktora tezi, Bağdat Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, 2006, s. 11.

⁹⁹ Ekrem Bâyiz Muhammed Emin, **Nazmu'l-hicec li ihrâci mehci'l-menhec Şerhu'l-Menhec fi bâbi'l-ferâid lil Allame Muhammed b. Adem er-Rûstî el-Bâlikî el-Kürdî**, Yüksek Lisans tezi, İslami İlimler Fakültesi, Bağdat Üniversitesi, 2006, s. 11.

¹⁰⁰ İskender, **Kıyâmu nizâmi imâreti**, s. 97.

Orta tabaka da iki kısma ayrılmaktadır: âlimler ve Tüccarlar

Alimler ve Din Adamları: Bunlar da emirlikte görevli kimselerdir. âlimler arasında müderrisler ve cami hatipleri bulunmaktadır. Sadece Muhammed Paşa döneminde değil, Oğuz Bey döneminde hatta daha eski dönemlerde de durum böyleydi. Bunlar önemli bir sosyal konumu işgal etmektedirler. Aynı zamanda Emirlerin ve Emirlikte bulunan seçkin kimselerin desteğini de almaktadırlar.¹⁰² Müftü ve kadılar da bu sınıfta yer almaktadır.¹⁰³

Sorân Emirliğinde sufi tarikatlar da toplumda önemli bir yere sahipti. Burada Kadiri ve Nakşibendi tarikatlar bulunuyordu. Nakşibendilik, daha yaygındı.¹⁰⁴

Tüccarlar: Bunlar meslekleri gereği Emirliğin iç bölgelerinde ve dışında dolaşıyorlardı. O dönemde oldukça iyi miktarda para kazanıyorlardı. Bu nedenle onların da toplumun ayrıcalıklı kesimlerinden oldukları söylenebilir. Zengin sınıftan veya orta halli sınıftan sayılmaktaydılar.¹⁰⁵

Alt tabaka ise halk sınıfıydı. Toplumun geçim sıkıntısı çekmekte olan çoğunluğu bu sınıfa mensuptu.¹⁰⁶ Şehirler, köyler ve çöllerde yaşayan halkın çoğunluğu bu kesimden idi. Emirlik nüfusunun çoğunluğu bu sınıftandı.¹⁰⁷ Bunlar da Çiftçiler, toprak işçileri, çobanlar meslek sahipleri ve fakirlerdir.¹⁰⁸

Çalışanlar ve gezgin satıcılar: Bunlar geçimlerini temin etmek için köylerde, kırsal alanda çalışan ve özel isimleri olan kimselerdir.

Vergi toplayanlar, piyasa kontrolörleri, muhafızların komutanları ve geri kalanlar.

---

¹⁰¹ Nebez, *el-Emiru'l-Kürdî*, s. 72.

¹⁰² Mukriyânî, *Mûcezu Târîhi Umerâi Soran*, s. 13-26.

¹⁰³ İskender, *Kıyâmu nizâmi imâretey*, s. 98.

¹⁰⁴ Muhammed Zeki Hüseyin el-Bervârî, *İshâmu "Ulemâi Kürdistan fi's-sekâfeti'l-İslamiyye*, Dâru Aras, Erbil, 1999, s. 296.

¹⁰⁵ Nakşibendî, *el-Kürd ve Kürdistan*, s. 168.

¹⁰⁶ Taha, *Mişkâtü'l-menkûl*, s. 15.

¹⁰⁷ Muhammed Emin, *Nazmu'l-hicec*, s. 12.

¹⁰⁸ Mukriyânî, *Mûcezu Târîhi Umerâi Soran*, s. 29-30; İskender, *Kıyâmu nizâmi imâreti*, s. 99.

2.1.5. Kadının Durumu

Kadının, Kürtlerin yaşadığı diğer bölgelerde olduğu gibi Sorân toplumu nezdinde de büyük ve önemli bir rolü vardı. Kadın, erkeğe yardımcı olur ve özellikle köylerde ve kırsal alanda ailesinin geçimine katkı sağlamak için onunla birlikte çalışırdı. Toprağın sürülmesi, tohum atılması ve hasat işlerinde kadın, ev işlerine ek olarak, erkekle yan yana çalışmaktaydı. Ayrıca su kaynaklarından ve kuyulardan su çekip getirmek, hayvanlardan süt sağlamak, odun toplamak, çocukların eğitimiyle ilgilenmek ve diğer günlük işler gibi bedensel işler de yapıyorlardı.¹⁰⁹ Hatta bazıları erkekleriyle birlikte savaşa katılıyorlardı.¹¹⁰ Kürt Yahudi toplumunda Kürt kadınının göreceli olarak yararlandığı özgürlük, ilk kadın eğitimci ve öğretmenin yetişmesine sebep olmuştur. Bu kadın, meşhur eğitimci ve birçok Yahudi dini medrese ve kütüphanenin kurucusu olan Samev'el Barzânî'nin kızı Esînâf Bârzânî'dir.¹¹¹

Bazı kadınların, Emirlik siyasetinde kahramanlık konumları vardı. Mesela Kürt bir hanımefendi olan Şemmâm'ı zikretmemiz gerekir. Bu kadın, o dönemde Bâbânîlerin egemenliği altında bulunan Revandûz şehrinin Sorânlılar tarafından Emir Oğuz Bey b. Ahmed Bey eliyle fethedilmesi esnasında etkin bir rol oynamıştır. Emir Oğuz Bey, Revandûz'a saldırı düzenlemek istediğinde o sırada şehirde bulunan Şemmâm hanımla iletişim kurmuştu. O da bunun üzerine kendi tarafında Sorân emiri için bu işi kolaylaştırmak amacıyla girişimlere başlamış ve orada Sorânlılara birkaç yardımcı kazandırmıştı. Bundan sonra Emir Oğuz Bey, kuvvetleriyle Revandûz şehrine girmişti. Şehrin fethedilmesinden sonra Emir, orada iki burç yaptırdı ve onlardan birine Şemmâm hanım adı verildi. Bu olay, o dönemde siyasi olayların değiştirilmesi için fiili bir katılım sağlayan Kürt kadınının askeri faaliyetlerdeki etkisini ortaya koymaktadır.¹¹²

Sorân emirleri ile Bâbân emirleri arasındaki ilişkilerin güçlendirilmesinde de kadının rolü vardı. Böyle bir durum kardeşleriyle birlikte Bâbânlılara karşı bir savaşa

---

¹⁰⁹ Abdüssettar Tahir Şerif, **el-Mucteme'u'l-Kürdî**, Dâru'l-'Irâk, Bağdat, 1981, s. 18.

¹¹⁰ Resul Hâvî el-Kerkûklî, **Derecetü'l-vüzerâi fî târîhi vekâi'i Bağdâd ez-Zevrâ'**, thk: Musa Kazım Nevres, Kerem matbaası, Beyrut, tsz., s. 40-41.

¹¹¹ Mukriyânî, **Mûcezu Târîhi Umerâi Soran**, s. 18.

¹¹² Bidlîsî, **Şerefnâme**, s. 19.

girişen Mustafa Bey döneminde meydana gelmişti. Savaş, Mustafa Bey'in zaferiyle sonuçlandı. Soranlı ve Bâbânlı aileler arasındaki ilişkilerin sağlamlaştırılması için Mustafa Bey, kız kardeşi Fatıma'yı, Bâbânlı Mahmut Paşa ile evlendirdi. Böylelikle savaş 1787 yılında geçici olarak durdu.¹¹³

Emirlikte bazı kadınlar ilimle de uğraşmış ve o dönemde yaygın olan dini ilimleri tahsil etmişlerdi. Bu alanda Şeyh Taha el-Bâlisânî'nin ninesi, annesi ve başka kadınlar ilimle meşgul olmakla meşhur olmuşlardır.¹¹⁴

2.1.6. Sağlık Faaliyetleri

Sorân Emirliği, sağlık hizmetlerinde Büyük Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde özellikle de Doğuda olduğu gibi geri kalmıştır. Çünkü burada sağlık bilimleri geri kalmıştı ve bölge hastane inşaatlarından, doktorların varlığından yoksundur. O dönemde birçok hastalığın tedavisi bulunamamıştır. Temizliğe ve temizlemeye gerekli önem verilmemektedir. Sağlık kültürü yerleşmemiştir. Buna benzer birçok faktör sebebiyle Sorân Emirliğinin bütün bölgeleri salgın hastalıklardan sıkıntı çekiyordu. Çocuklar birçok kez veba, kolera gibi hastalıklardan, ayrıca kızamık ve çiçek hastalığı gibi çocuk hastalıklarından ölmekteydiler. Emir Büyük Muhammed Paşa'nın yüzünde çiçek hastalığı izlerinin bulunması da sağlık açısından geri kalmışlığın delilidir.¹¹⁵ Sorân Emirliği halkı arasında trahom hastalığı da yaygındı. Her tarafa yayılmış olan bu tür salgın hastalıklar birçok insanın hayatına mal olmuştur. Çeşitli yıllarda salgın hastalıklar meydana gelmiştir.¹¹⁶ Bölge zaman zaman da kolera ve tifo hastalıklarına maruz kalmıştır. Bu hastalıklar çeşitli zararlar vermiş ve çok sayıda insanın ölümüne neden olmuştur. Bu tür durumlarda insanlar, korunma ve tedavi yollarının bulunmaması sebebiyle korku ve endişeye kapılıyorlardı.¹¹⁷

---

¹¹³ Yahya, **Lemehât târîhiyye**, s. 146.

¹¹⁴ Taha b. Yahya el-Kürdî, **Rihletü's-Şeyh Taha b. Yahya el-Kürdî**, thk: Ali Necm İsa, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut, 2007, s. 30.

¹¹⁵ Fraser, **Rihletü Fraser**, s. 25.

¹¹⁶ Lokman Muhammed Salih, **Tahlîsu'l-muharrir lil allâme Muhammed b. Adem b. Abdullah er-Rûstî**, Yüksek Lisans tezi, Bağdat Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, 2007, s. 11.

¹¹⁷ Câvuşlî, **Turâsu Erbil**, s. 81.

1722 yılında veba hastalığı, Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'da görüldükten sonra Sorân Emirliğinde özellikle de Erbil'de de yayıldı. O yılda Veba hastalığı Erbil ve köylerinde yayılarak çok insanın ölümüne sebep oldu.¹¹⁸

1820 yılında Hindistan'da başlayan ve Basra'ya ulaşan kolera hastalığı Kürtlerin yaşadığı topraklarda da yayıldı. 1830 yılında veba hastalığı Revandûz bölgesinde yayıldı ve bir ay süreyle orada devam etti. Daha sonra bölgede bir anda sona erdi.¹¹⁹ Çocuklar, yaşlı bir kadın tarafından tedavi edilmeye başlandı. Kadın, çocuklara salavatlar okuyor, sonra üzerlerine üfürüyordu. Onlara eski paçavra parçaları ve kutsadığı paraları veriyor, çocukların boyunlarına uğursuzluğu ve kötülüğü gidermek için yazdığı muskaları ve duaları asıyordu.

Emir Muhammed Paşa babasını tedavi etmesi için İngiltere konsolosluğunda görevli bir doktoru çağırmişti. Konsolosluk da bu çağrıya olumlu cevap vermiş ve işi Doktor Ravş'a havale etmişti. Muhammed Paşa, daha sonra amcası Bâyezîd'i, Bağdat'taki İngiltere konsolosluğunda bulunan Doktor Ravş'a göndermiş ve Sorân Emirliğine ait bölgeleri ziyaret etmeye davet etmiştir. Doktor Ravş, gözlerini kaybeden Emir'in babası Mustafa Bey'i tedavi etmek için geldi. Muayene sonrasında Doktor Ravş, Emir'in babasının gözlerini kaybetmesinin doğal bir sebebe dayandığını ve bunu iyileştirmeye gücünün olmadığını ifade etti.¹²⁰

Emir Muhammed Paşa ile Doktor Ravş arasında geçen konuşmalarda Emir Muhammed Paşa'nın Emirliğindeki genel hayat standartlarını iyileştirmeye kararlı olduğu anlaşılıyordu. Doktorla görüşmesinde çeşitli konulara değindiler. Emir, sağlık sektörü, ilaç kullanımı ve etkileri, ayrıca veba ve kolera gibi hastalıklar hakkında bilgi aldı. Emir, Emirliğinde kolera ve veba hastalığı ile mücadele yöntemleri hakkında¹²¹ ve hastanın nabız durumu hakkında ondan bilgi almak istiyordu.¹²²

---

¹¹⁸ Ömerî, **Rihletü Fraser**, s. 21.

¹¹⁹ Fraser, **Rihletü Fraser**, s. 21.

¹²⁰ İskender, **Kıyâmu nizâmi imâretery**, s. 189.

¹²¹ Zeki, **Târîhu'd-düvel ve'l-imârât**, s. 410.

¹²² Fraser, **Rihletü Fraser**, s. 25.

2.2. ETNİK YAPI

Sorân Emirliğini oluşturan milletlerin nüfus oranlarını tam olarak tespit etmemiz mümkün değildir. Sorân Emirliğinin nüfusu hakkında da elimizde herhangi bir istatistik, hatta tahmini bir bilgi mevcut değildir.

2.2.1. Kürtler ve Kürt Aşiretleri

Hiç şüphe yok ki Sorân Emirliğinde oturan halkın ezici çoğunluğunu Kürtler oluşturmaktadır. Hem yerleşik hem de göçebe nüfus için durum aynıdır. Çünkü Emirlik bir Kürt Emirliğidir. Emirliğin hükmettiği topraklar Kürt coğrafyasının bir parçasıdır. Burada oturan Kürtler, tümüyle Müslüman olup hepsi Ehli Sünnet inancına ve İmam Şafii mezhebine bağlıdır.¹²³

Araştırmacılar kabilenin aşiretler topluluğundan oluştuğunu ifade etmektedirler. Aşiretler de ailelerin bir araya gelmesinden oluşmaktadır. Kürt aşiretlerinin tanziminde kabilenin belirlenmesinde zorlananlar için kabile ile aşiret arasında bir fark olmadığı söylenebilir.¹²⁴ Çünkü Kürt aşiretlerinin fertleri arasındaki bağlantı, kan bağından ziyade, toprak bağıdır. Örneğin Barzani aşireti ismini Barzan köyünden, Bâlik aşireti de adını Bâlik bölgesinden almıştır.¹²⁵

Aşiretin sınırlarına gelince, bu çok belirgin değildir. Köy bu konuda temel bir birimdir. Bazen bir kola dayanır. Yabancılar da onunla irtibatlı olurlar. Bazı durumlarda da birden fazla aşiret kolunu kapsıyorsa daha karmaşık olur. Araştırma konusu dönemde Sorân Emirliğinde yaşayan Kürt aşiretleri şunlardır: Sorân, Râvend, Bîresini, Bilâs, Herki, Suruci, Dizay, Gerdi, Zerari, Hoşnav, Zibari, Mizuri, Aka, Baleki, Haylani, Goran, Selane, Süleymani (Silifi), Kûri ve Bradost.

Bu 20 kürt aşiretine ilave olarak Sorân Emirliği'ne tabi topraklarda Tay ve Cuburi gibi iki büyük Arap kabilesi mensupları da yaşamaktadı. Şimdi bu aşiretleri ve Sorân Emirliğiyle ilişkileri hakkında elde ettiğimiz bilgileri aktaralım.

---

¹²³ İskender, *Kıyâmu nizâmi imâretery*, s. 187.

¹²⁴ Şerif, *el-Mucteme'u'l-Kürdi*, s. 32.

¹²⁵ Galdiyân, *el-Me'sât el-Kürdiyye*, s. 42.

2.2.1.1. Âko Aşireti

Bunlar, göçebe olup birçok köyde oturmaktadırlar. Köylerin en büyüğü Revandûz'un doğusunda kalan ve iki plato arasında yer alan Âkûyândır. Bu aşiretin mensupları bahçe işleriyle ve dağ hayvanlarını avlamakla geçimlerini temin etmektedirler. Bunların çoğunluğu Râniye çevresindeki bölgelerde ve başka yerlerde oturmaktadır. Râniye ve Bişder bölgesinde yer alan 43 köyleri vardır. Bunların yerleri Kandil dağı yakınlarındadır.¹²⁶ Bu aşiret Boli, Baboli ve Baş ağa olmak üzere üç kola ayrılmaktadır.¹²⁷ Bunlar Nadir Şah'ın 1744 yılında Irak vilayetlerine düzenlediği saldırının başarısız olması üzerine İran'ın bazı bölgelerini ele geçirmişlerdir. Hatta Osmanlı Sultanı da onların Bilbâs aşireti ile birlikte kuvvet kullanarak ele geçirdikleri mülkleri almalarını onaylamıştır.¹²⁸ Bu aşiretin reisi de diğer aşiret reisleri gibi Emir Muhammed Paşa'ya ait mektubu imzalayanlar arasına katılmıştı. Bu da 1816 yılında gerçekleşmiştir. Bu aşiretin erkekleri de Harîr ve Erbil bölgelerini hakimiyeti altına aldığı esnada Emir Büyük Muhammed Paşa'nın askerleri arasında yer almıştır.¹²⁹

2.2.1.2. Balekî Aşireti

Bu, aynı zamanda aşiretin yaşadığı bölgenin ismidir. Yaşadıkları yerin ismi ile tanınmışlardır. Burası Revandûz'dan Râyât'a kadar uzanmaktadır.¹³⁰ Burası oldukça engebeli bir arazidir. Ali Bey Boğazı çevresinde oturan büyük bir aşirettir. Bunlardan hayvan sahipleri olanlar, yazın İran Kürdistan'ı dağlarında kendilerine ait olan otlaklara göç ediyorlardı. Köyleri arasında Sergelî, Hâvdiyân, Bâdilyân, Serişme, Bâlkıyân ve başka köyler bulunmaktadır.¹³¹ Halk, ziraatla ve hayvan yetiştirmekle meşguldü.¹³² Melaşerefi, Şivezuri ve Sukri kollarına

---

¹²⁶ 'Azzâvî, 'Aşâiru'l-'Irak el-Kürdiyye, s. 129.

¹²⁷ Hurşid, el-'Aşair el-Kürdiyye, s. 11.

¹²⁸ Rauf, Dirâsât vesâikiyye, s. 243.

¹²⁹ 'Azzâvî, 'Aşâiru'l-'Irak el-Kürdiyye, s. 143.

¹³⁰ Reşîd Ahmed Reşîd el-'Amâdî, İbn Adem ve cuhuduhu'n-Nahviyye, Yüksek Lisans Tezi, Salahuddin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1989, s. 12.

¹³¹ 'Azzâvî, 'Aşâiru'l-'Irak el-Kürdiyye, s. 142.

¹³² Kûrânî, Min Amman ile'l-'Amâdiye, s. 119.

ayrılmaktadırlar.¹³³ Bu aşiret içerisinde Yahudi ve Hristiyan gruplar da bulunuyordu. Bu aşiretin reisinin adı 1810 yılında Mustafa adında biriydi. Kaçar ordusunun gerçekleştirdiği saldırıları şikayet ettiği mektubu Osmanlı sultanına gönderme konusunda Büyük Muhammed Paşa'ya yardım etmişti.¹³⁴

2.2.1.3. Bilbâs Aşireti

Erbil ve Süleymaniye bölgelerinde, İran'da sınır bölgelerinde, Lahican'da ve özellikle Kandil çevresinde yaşayan büyük bir aşirettir. Bu aşiret, çeşitli kollara ayrılmış, hatta bu kollardan her biri diğerlerinden bağımsız bir aşiret haline gelmiştir. Ancak temelde hepsi tek bir aşirete mensupturlar.¹³⁵ Aslında Bilbâs, kelimenin tam anlamıyla bir aşiret değildir. Bunlar savaşlarda birbirlerine destek olan birkaç aşireti içine alan bir aşiretler koalisyonudur.¹³⁶ Böylece en güçlü ve en büyük Kürt aşiretlerinden biri olmuşlardı.¹³⁷ Mevsimsel göçlerini Sorân Emirliği içerisinde Koye (Köysancak) ile Erbil'in doğusu arasında, ayrıca başka bölgelere yapmaktaydılar.¹³⁸ Bu aşiretler, Şafii mezhebine bağlıydılar. Bunlar cesaretli, ilkeli, dindar ve vakar sahibi kimselerdi.¹³⁹

2.2.1.4. Bîresini Aşireti

Sorân Emirliği sınırları içinde yaşayan bu Kürt aşiretinin de Kaçarlılardan şikayet amacıyla Babı Ali'ye gönderilen mektupta Ravend aşireti ile birlikte zikredilmiştir. Ravend aşireti reisi mektubu bu aşirete de vekaleten imza atmıştır.¹⁴⁰

2.2.1.5. Brâdost Aşireti

Büyük bir aşirettir. Adını bölgede bulunan nehirde ve dağlardan almıştır. Ya da bölge, ismini aşiretten almıştır. Aşiret mensupları Zîbârîler bölgesinin kuzey

¹³³ 'Azzâvî, 'Aşâiru'l-'Irak el-Kürdiyye, s. 141.

¹³⁴ Hurşid, el-'Aşair el-Kürdiyye, s. 15.

¹³⁵ Abbas el-'Azzâvî, 'Aşâiru'l-'Irak el-Kürdiyye, Maarif matbaası, I. Baskı, Bağdat, 1947, s. 102.

¹³⁶ Fuad Hame Hurşid, el-'Aşair el-Kürdiyye, Havadis matbaası, Bağdat, 1979, s. 29.

¹³⁷ Lerch, *Dirâsât havle'l-Ekrâd ve eslâfihimi'l-hâlidîn eş-şemâliyyîn*, çev: Abdi Hacı, Hani, kitabevi yayınları, I. Baskı, Halep, 1994, s. 80.

¹³⁸ Osman, *Kürdistan el-cenûbiyye*, s. 171-172.

¹³⁹ Murâd, *Muhtârât*, s. 13.

¹⁴⁰ Isfâhânî, *Ahvâlu Üşneviye*, s. 15.

doğusunda ikamet etmektedirler. Bu aşiretin İran'da Kürt Brâdost Emirliğini kuran ve miladi XIX. yüzyıl ve sonrasında var olan Büyük Brâdost aşiretinin bir kolu olması da mümkündür. Şerefname yazarı Bidlîsî, bu büyük aşireti, Şirvânî aşireti ile birlikte Revandûz'un kuzey sınırlarının en uzak noktasında yerleşik olan Gorân topluluğundan bir parça saymıştır. Aşiret, birçok kollara ayrılmıştır. Bunlar Şeyh Hasan, Şeyh Mîrân, Şeyh Han ve Şeyh Abdülkadir'in halifesi Şeyh Mahmud kollarıdır. Sahip oldukları köylerin sayısı elliye ulaşmaktadır. Emir Büyük Muhammed Paşa, bölgeleri üzerine düzenlediği saldırıda Hasan Bey Brâdostî ve bu aşiretin diğer reisleri ile yaptığı savaştan sonra bu aşireti otoritesine tabi kılmayı başarmıştır. 1815 yılında Emir Muhammed Paşa'nın kuvvetleri Brâdost'a girdi.¹⁴¹ Bu sırada aşiret reisinin adı Ömer b. Muhammed idi.¹⁴²

2.2.1.6. Dîzây Aşireti

Bunlar birçok küçük topluluktan oluşmaktadır. Dîzâyîler, Erbil yakınlarında ovalık alanlarda yaşayan Kürtlerdendir. Birçok aşiretten oluşan bu topluluk XVIII. yüzyılda aşiret ağalarının liderliğinde birleşmişlerdi. Aşiretin aldığı Dîzây lakabı da doğrudan ağalara işaret etmektedir.¹⁴³ Bunların evlerinin sayısı yaklaşık bin kadardır. Ziraatle ve hayvan yetiştirmekle meşguldüler. Hayvanlarının sayısı oldukça çoktu ve bu sektörde öndeydiler. Arapça konuşan Taylılarla iç içe girmişlerdi. Dışardan dinleyenler, onları şekil ve dil açısından Taylılardan ayıramazdı.¹⁴⁴

Bu aşiretin Sorân Emirliği ile ilişkisi 1823 yılında düşmancaydı. Bu aşiretin reisleri ve ağaları, yakınlarında bulunan Tay ve Cubûr gibi Arap aşiretlerinin şeyhleriyle yan yana gelmişler ve Emir Muhammed'e karşı durmuşlardı. Ancak işin sonunda Emir Muhammed Paşa zor kullanarak onlar üzerinde hakimiyet kurmayı başarmış ve bundan sonra aralarındaki ilişkiler dostluğa dayalı olarak devam etmişti. Bunun üzerine Emir Büyük Muhammed Paşa, Dîzây aşireti reisi Karni Ağa'ya iyi

---

¹⁴¹ Celîlî Celîl ve diğerleri, *el-Hareketü'l-Kürdiyye fi'l-'asri'l-hadîs*, çev: Abdi Hacı, Dâru'r-Râzî, I. Baskı, Beyrut, 1992, s. 15.

¹⁴² Hurşid, *el-'Aşair el-Kürdiyye*, s. 16.

¹⁴³ Bağdâdî, *el-Münşî*, s. 76.

¹⁴⁴ Münzir el-Mûsulî, *'Arab ve Ekrâd Ru'yetün 'Arabiyyetün lil kadiyyeti'l-Kürdiyye*, Dâru'l-İlm II. baskı, Dımaşk, 1991, s. 449.

davranmış ve kendi memleketine izzetli ve onurlu bir şekilde dönmesini sağlamıştı.¹⁴⁵

2.2.1.7. Gerdî Aşireti

Oldukça büyük bir aşiretti. Aslen Şemdînan dolaylarındandırlar.¹⁴⁶ Emir Büyük Muhammed Paşa, Erbil şehrini ele geçirdikten sonra onlar üzerinde hakimiyet kurmuştu. Gerdî aşireti reisine ikramda bulunmuş ve kendi bölgesine onurlu ve şerefli bir şekilde dönmesine izin vermişti.¹⁴⁷

2.2.1.8. Goran Aşireti

Bu aşiret, Akra'nın güneyinde oturmaktadır. Rûfiye, köylerinden biridir. Emir Büyük Muhammed Paşa, Yezidiler üzerine düzenlediği saldırıda burayı Kelek Dâsinî'den itibaren Emirliğine katmıştır.¹⁴⁸

2.2.1.9. Haylânî Aşireti

Yaz mevsiminde Kileşin bölgesinde ve Irak- İran sınır çizgisinde soğuk dağlık alanlara göç eden göçebe bir aşirettir. Kışın ise Behdinân bölgesinde Büyük Zap mıntikasına ve Harîr ovalarına dönmektedirler.¹⁴⁹

2.2.1.10. Herkî Aşireti

Bu aşiret, Erbil'de ve İran'ın batısındaki bazı bölgelerde yaşamaktaydı. Bunlar Revandûz'da ikamet etmekte yaz mevsiminde İran'a göç etmekte, kışın tekrar buraya dönmekteydiler. Suruci aşiretiyle komşuydular.¹⁵⁰ Bunlar eski bir aşirettir ve genellikle küçükbaş hayvan yetiştirip peynir, yağ ve yün gibi hayvan ürünlerini satmakla meşgul idiler. Onlara mensup köylüler ise toprağı ekiyorlardı. Göçebe olanlar ise daha çok hayvancılıkla uğraşıyorlardı. Bunun için otlak bulunan alanlara

---

¹⁴⁵ Mukriyânî, *Mûcezu Târîhi Umerâi Soran*, s. 48-50.

¹⁴⁶ Wild, *Cenûbu Kürdistan*, s. 52.

¹⁴⁷ Mukriyânî, *Mûcezu Târîhi Umerâi Soran*, s. 50.

¹⁴⁸ Sâiğ, *Târîhu'l-Musul*, s. 307.

¹⁴⁹ Eagleton, *el-Kabâilu'l-Kürdiyye*, s. 105.

¹⁵⁰ 'Azzâvî, *'Aşâiru'l-'Irak el-Kürdiyye*, s. 134.

gidiyorlar ve verimli topraklarda dolaşıyorlardı. Göçleri tek bir yoldan oluyordu. Herki aşireti, Mindân, Sindân ve Serhâti adında üç kola ayrılmaktadır.¹⁵¹

2.2.1.11. Hoşnâv Aşireti

Bunlar da oldukça büyük bir aşiretti. Bunların bir bölümü Râniye bölgesinde, bir bölümü de Köysancak'ta ikamet etmektedir. Bazıları da Şaklâve dolaylarında bulunmaktadır. Bilbâs ve Suruci kabileleri ile komşudurlar.¹⁵² Toprak ekimiyle uğraşmaktaydılar. Kendi aralarında Mir Mahili, Mir Yusufi ve Beşt Kuli bölümlerine ayrılmaktadırlar. Bu aşiret reisinin de imzası Babı Ali'ye gönderilen mektupta bulunan diğer aşiret imzaları arasında yer almaktaydı. Ancak bu aşiretin Emir Muhammed Paşa ile olan münasebeti dostça değildi. Çünkü Muhammed Paşa, kuvvetlerini Balisan'da bulunan Osman Bey liderliğindeki Hoşnâv aşireti ve ona bağlı kolları üzerine göndermiş, onları kuşatma altına almış ve bu saldırı esnasında aşiretlerinin reisi öldürülmüştü. Bunun için Osman Bey, Emir Muhammed Paşa ile arasında soğukluk bulunan Baban emirlerinden yardım istemişti. Ancak Bâbân kuvvetlerinin oraya varmasından önce Osman Bey, kabilesi olan Hoşnâv aşireti liderliğinin muhafaza edilmesi koşuluyla Emir Büyük Muhammed Paşa'nın kuvvetlerine teslim oldu. Fakat Emir, onu Revandûz'a gönderdiğinde idam etti ve mallarına el koydu. Oğlu Mahmud Bey b. Osman Bey, Emir Muhammed Paşa'dan babasının intikamını almak için, ona karşı harekete geçen Osmanlı ordusuna yardım etti. Osmanlılar Kürdistan bölgesi üzerinde hakimiyet kurup kendi sistemlerini uyguladılar. Aşiret reislerinin amaçladığı hususları dikkate almadılar.¹⁵³

2.2.1.12. Kûri Aşireti

Küçük bir aşirettir ve Şaklâve'ye uzanan yol civarında ikamet etmektedirler. Bu aşiretin Bilbâs birliğinden bir parça olduğu da söylenmektedir. Bu aşiret reisinin adı da Kaçarlılardan olan Azerbaycan hükümdarının bu aşiret toprakları ile diğer Sorân Emirliği bölgelerine yaptığı saldırıyı şikayet için 1816 yılında İstanbul'a

---

¹⁵¹ Hurşid, el-'Aşair el-Kürdiyye, s. 128.

¹⁵² 'Azzâvî, 'Aşâiru'l-'Irak el-Kürdiyye, s. 123.

¹⁵³ Kûrânî, Min Amman ile'l-'Amâdiye, s. 115.

yazılan mektupta yer almıştır. Bu aşiretin reisi Hasan Bey, mektubu Kûrî ve Kürdî aşiretlerine vekaleten imzalamıştı. Bu aşiretin erkekleri de Dîre, Harîr ve Erbil bölgelerini hakimiyeti altına aldığı esnada Emir Büyük Muhammed Paşa'nın askerleri arasında yer almıştı.¹⁵⁴

2.2.1.13. Mizûrî Aşireti

Bunlar Kürtlerin en eski aşiretlerinden biri olarak kabul edilir. İmâdiye (Amidiye) aşiretlerinin temelidir. Yerleşik bir hayata sahiptirler. Ziraatla uğraşmakta ve üzüm asmaları yetiştirmektedirler. Sayılarının çok olduğu belirtilmektedir.¹⁵⁵ Sayıları 120'ye kadar ulaşan birçok köyde oturmaktadırlar. Bunların merkezi Etruş'tur.¹⁵⁶ Bu aşiret, çeşitli kollara ayrılmaktadır. Bunlar arasında Larkûşi, Şemikânî ve Şerefan sayılabilir. Mizurilerin en önemli köylerinden bazıları Balite, Brifka, Erkuş, Horgi ve Sitek'tir.¹⁵⁷ Bu aşiretin ve reisinin ismi de Emir Muhammed Paşa'nın Babıali'ye gönderdiği ve bir grup aşiret reisi tarafından da imzalanan mektupta yer almıştır. Aşiret reisinin adı Abdo Bapir'dir. Ünlü ilim adamı Molla Yahya el-Mizûrî, bu aşiretin âlimleri arasındadır. Emir Muhammed Paşa'nın Yezidiler ve Behdinânîler üzerine kuvvet göndermesinde onun büyük bir etkisi olmuştur.¹⁵⁸

2.2.1.14. Ravend Aşireti

Revandûz bölgesinde yerleşmiş olan bir Kürt aşiretidir. Bu da Sorân Emirliğini oluşturan belli başlı aşiretlerden biridir.¹⁵⁹ Kimine göre Sorân Emirleri sülalesi bu aşirettendir. Aşiretin adı, 1816 yılında Emir Muhammed Paşa'nın, Kaçarlıların Ravend aşiretinin bulunduğu bölgelere yaptıkları saldırıları şikayet

---

¹⁵⁴ Mukriyânî, *Mûcezu Târîhi Umerâi Soran*, s. 34.

¹⁵⁵ 'Azzâvî, *'Aşâiru'l-'Irak el-Kürdiyye*, s. 198.

¹⁵⁶ Eagleton, *el-Kabâilu'l-Kürdiyye*, s. 101.

¹⁵⁷ Şavlî, *İmâretü Bâdinân*, s. 191.

¹⁵⁸ Mukriyânî, *Mûcezu Târîhi Umerâi Soran*, s. 56.

¹⁵⁹ Isfâhânî, *Ahvâlu Üşneviye*, s. 14.

konusunda Babı Ali'ye gönderdiği bir mektubun sonunda geçmektedir. Bu sırada aşiretin reisi Mustafa b. Halid idi.¹⁶⁰

2.2.1.15. Silifani Süleyman Aşireti

Bu aşiret reisinin adı da Emir Büyük Muhammed Paşa'nın 1816 yılında Osmanlı Sultanı II. Mahmud'a gönderdiği ve Kaçarluların Sorân Emirliği topraklarına müdahalelerini şikayet ettiği mektupta yer almıştır. Söz konusu mektupta reislerinin adının geçtiği aşiretlerin topraklarına müdahalelerden de bahsedilmişti. Bu aşiret reisinin adı ise Bende Mennan Abdo Süleyman olarak geçmiştir.¹⁶¹

2.2.1.16. Sorân Aşireti

Güçlü ve nüfuzlu bir Kürt aşiretidir. Sorân emirleri, Köysancak yöneticileri onlardandır. Geri kalanlar ise Kürt yöneticilerinden olsalar da zayıf idiler. Kürtler de bunu itiraf etmektedirler.¹⁶²

2.2.1.17. Suruci Aşireti

Bu aşiret mensuplarının bir kısmı Revandûz'da diğer bir kısmı da İran'da oturmaktadır. Revandûz'da Herkî aşireti ile komşudurlar. Gerçekten büyük bir aşiret olan Surucilerin bir kısmı Büyük Zap nehri ile Revandûz şehri arasında ikamet etmektedir. Bu aşiretin reisi'nin merkezi Kâlkin köyüydü. Bu aşiret mensupları da çoğunlukla göçebeydiler ve ilkbahar mevsiminde Vîstân gibi soğuk bölgelere, sonbahar mevsiminde ise Rîmyân gibi sıcak bölgelere gidiyorlardı. Bu aşiret reisinin ismi de Kaçarlılardan şikayeti konu alan mektupta geçmektedir. Harîr ve Erbil bölgelerini ele geçirdiğinde Emir Büyük Muhammed Paşa'nın kuvvetleri arasında bu aşiret mensupları da yer almıştı.¹⁶³

---

¹⁶⁰ Nebez, *el-Emiru'l-Kürdî*, s. 45.

¹⁶¹ Eagleton, *el-Kabâilu'l-Kürdiyye*, s. 105.

¹⁶² Şerif, *el-Mucteme'u'l-Kürdi*, s. 65.

¹⁶³ Mukriyânî, *Mûcezu Târîhi Umerâi Soran*, s. 46-47.

2.2.1.18. Zerârî Aşireti

Büyük ve yerleşik bir aşirettir. Revandûz yolu üzerindeki Besturîh'in arkasındaki bölgelere yerleşmişlerdir. Bu aşiretin komşuları arasında Gerdî, Suruci, Mîrânbeği ve Hoşnâv aşiretleri bulunmaktadır. Aralarını Reşâğa, Bîrbâl, Bâs ve köyleri ayırmaktadır.¹⁶⁴ Bu aşiretin erkekleri Harîr ve Erbil'i ele geçirdiğinde ve Seyyid Hasan er-Reşvânî'nin liderliğinde Kindînâv bölgelerine saldırdıklarında Emir Büyük Muhammed Paşa'nın askerleri arasında yer almışlardı.¹⁶⁵

2.2.1.19. Zîbârî Aşireti

Bunlar Zîbâr dağları yakınlarında Barzan'ın batı tarafında ikamet eden büyük bir aşiretti. Emir Muhammed Paşa, 1814 yılında Zîbâr aşiretinin bir kısmı üzerinde hakimiyet sağlamayı başarmıştır. Aşiretin reisi Ahmet de bölgenin diğer birçok aşiret reisinin yaptığı gibi 1816 yılında Emir Muhammed Paşa'nın Babı Ali'ye gönderdiği mektuba mührünü basmıştır. Emir Muhammed Paşa, 1832 yılında Zîbâr aşiretinin yaşadığı bölgenin tümünü kontrolü altına almıştır. Bunu özellikle Akra'yı ele geçirdikten ve Bes Ağa komutasındaki Zîbârililerle yaklaşık bir ay savaştıktan sonra başarmıştır. Bu savaş sonucunda Zîbârililer, Sorân Emirliği kuvvetleri karşısında bozguna uğramıştır.¹⁶⁶ Bu aşiret XIX. yüzyılın yirmili yıllarında Bervârî aşireti ile müttefikleri Teyyarlı Asurlularla sürekli bir husumet içine girmiştir.¹⁶⁷

2.2.2. Araplar /Arap Tay ve Cubûr Aşiretleri

Elimizdeki kaynaklarda Emir Büyük Muhammed Paşa döneminden önce Sorân Emirliğinde yaşayan Araplar hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Emir Muhammed döneminde ise Araplar onun egemenliği altında bulunan milletlerden biri sayılıyordu. Bu bir taraftan Sorân Emirliğinin topraklarını genişletmesi sonucunda, diğer taraftan Sorân Emirliğinin bazı Arap kabileleri için bir sığınak

---

¹⁶⁴ 'Azzâvî, 'Aşâiru'l-'Irak el-Kürdiyye, s. 122.

¹⁶⁵ Mukriyânî, Mûcezu Târîhi Umerâi Soran, s. 47.

¹⁶⁶ Mukriyânî, Mûcezu Târîhi Umerâi Soran, s. 55.

¹⁶⁷ Hurşid, el-'Aşair el-Kürdiyye, s. 34.

olması sebebiyle oluşmuştu. Hatta Büyük Muhammed Paşa'nın ordusunda bulunan askerler sadece Kürtlerden değil Araplardan da oluşmaktaydı.¹⁶⁸

Tay aşireti, yarı yarıya yerleşik olup Güney Kürt bölgeleri çevresinde, tam olarak Erbil ovasında Dîzây aşireti civarında yaşamaktadır.¹⁶⁹ Daha çok Erbil şehrine bağlı Kevir nahiyesine bağlı Hevîre bölgesinde oturmaktadırlar.¹⁷⁰ Bu aşirete mensup bir kol Sorân Emirliğinde ve Emir Muhammed Paşa'nın yönetimi altında Şemâmek ovasında oturmaktaydı. Bu aşiret, Sorân Emiri ile müttefik idi ve Emir, onlara askeri yardımda bulunuyordu.¹⁷¹

Sorân Emirliğinde yaşayan bir diğer Arap aşireti olan Cubûr da çeşitli bölgelerde oturmaktadır. Erbil ovası ve Musul yakınları, oturdukları yerler arsındadır. Eldeki bilgilere göre, bu aşiretle Sorân Emirliği arasındaki ilk ilişkiler Emir Muhammed Paşa döneminde, özellikle Erbil'in fethedilmesinden sonra kurulmuştur. Emir Muhammed, Tay ve Cubûr kabileleri reislerine kendi safında yer almaları için mektup göndermişti. Fakat onlardan bazıları gönderdikleri cevabi mektuplarında kendisini tehdit ettiler. Buna göre aralarındaki ilk ilişkiler düşmanca idi. Emir'in düşmanları arasında yer alan ittifakta Tay ve Cubûr aşiretleri ve Dîzây aşireti yer almaktaydı. Ancak sonuçta Muhammed Paşa'nın kuvvetleri bu kabileler topluluğunu yenilgiye uğratarak oturdukları bölgeler üzerinde egemenlik kurdu. Muhammed Paşa'nın kuvvetleri, onlarla yaptığı şiddetli bir savaşta zafer kazandı. Bu savaşta Sorân kuvvetleri Arap kabilelerinin lideri Şeyh Hamûd'u esir edip Erbil'e gönderdiler. Böylece bu bölgede bulunan bütün kabileler Emir Muhammed'e boyun eğdiler.¹⁷²

2.2.3. Türkmenler

Türkmenler, Sorân Emirliğinin egemenliği altında bulunan birkaç şehirde ve kasabada yaşamışlardır. Bunlar arasında Erbil ve Altınköprü sayılabilir.¹⁷³ Emir

---

¹⁶⁸ Nevvâr, *Târîhu'l-'Irâki'l-hadîs*, s. 102.

¹⁶⁹ 'Azzâvî, *'Aşâiru'l-'Irak el-Kürdiyye*, s. 145.

¹⁷⁰ Fraser, *Rihletu Fraser*, s. 23.

¹⁷¹ Musulî, *Arab ve Ekrâd*, s. 222.

¹⁷² Mukriyânî, *Mûcezu Târîhi Umerâi Soran*, s. s. 46-48.

¹⁷³ Wild, *Cenûbu Kürdistan*, s. 162.

Büyük Muhammed Paşa döneminde Sorân Emirliğinin bir parçası olan Sincar ve Tel'afet bölgeleri 72 köyden oluşmaktaydı. Bu köylerdeki Müslüman nüfus, Türkmenlerden ve Kürtlerden oluşmaktaydı.¹⁷⁴

2.3. DİNLER VE MEZHEPLER

2.3.1. Müslümanlar

Müslümanlar, Emirlikte nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturmaktadırlar. Bunlar, Kürtler, Türkmenler ve Araplar gibi çeşitli milletlerden oluşmuşlardır. Bunların her birinin nüfus oranlarını kesin olarak tespit etmek mümkün değildir. Nitekim elimizdeki kaynaklar adı geçen milletlerin nüfus oranları hakkında herhangi bir araştırma veya tahmini bilgi vermemişlerdir.

Emir Büyük Muhammed Paşa, Emirlik topraklarını genişletme işlemlerinde, savaşlarda ve savaşırken öldürdüğü kimselerin Müslüman, Yezidi veya Hristiyan olmaları konusunda bir ayırım yapmamıştır.¹⁷⁵ Çünkü savaş hallerinde Müslümanların durumu diğer dinlere mensup kişilerin durumundan daha iyi değildi. Muhammed Paşa kan dökmekten kaçınmıyordu. Ancak insanların boş yere, düşünmeden ve sebepsiz olarak öldürülmesinden yana değildi. Bununla birlikte önemli veya önemsiz sebep ne olursa olsun öldürülmeleri için bir neden varsa merhamet etmiyordu. İmâdiye şehrini kuşattığında bir kabile ona muhalefette bulunmuş ve şehir eline geçtikten sonra da muhalefette ısrarcı olmuştu. Bunun üzerine kuvvetlerini o kabile üzerine gönderdi ve onlarla savaşıp boyun eğdirdikten sonra eline geçen kabile fertlerinin hepsini öldürttü. Ölenlerin sayısı binlerce kişiye ulaştı. Bunu yapmasının sebebi başkalarına ibret olması içindi.¹⁷⁶ Bu anlamda Müslümanlar da onun şiddetinden kurtulamamışlardır. Her bir ferdin onun otoritesini

---

¹⁷⁴ Şemseddin Sami, **Kürd ve Kürdistan fi Kâmûsi'l-a'lâm**, çev: Ahmed Takana, Dârı Aras, I. Baskı, Erbil, 2008, s. 20.

¹⁷⁵ Nebez, **el-Emiru'l-Kürdî**, s. 158.

¹⁷⁶ Fraser, **Rihletü Fraser**, s. 27-28.

kabul etmesi gerekirdi. Aksi takdirde ölümden kurtulması mümkün değildi. Bunun dışındaki hallerde onun idaresinde bütün din mensupları güven içindeydiler.¹⁷⁷

2.3.2. Hristiyanlar

Sorân Emirliğinde bulunan Hristiyanlar çeşitli mezheplere mensup idiler. Hepsi de Aramice konuşuyorlardı. Bu Hristiyan mezheplerinin her birinin kendine ait kiliseleri ve papazları vardı. Her birinin kendilerine mahsus âdetleri vardı.¹⁷⁸ Dikkati çeken bir husus, Asurluların tam bir uzlet halinde yaşamaları ve Sami diller ailesinden olan Aramiceye nispet edilen ve Süryanice olarak bilinen din dillerini muhafaza etmeleriydi. Onlar dini geleneklerini de muhafaza etmişlerdi. Öte yandan Keldaniler, kendi dillerine fazla önem vermeyip Süryaniler gibi uzlete de çekilmemişler, şehir ve kasaba halkları arasına karışmışlar ve Kürt toplumu ile birlikte yaşamışlardır.¹⁷⁹

Sorân Emirliğindeki Hristiyanlar arasında Ortodoks Nasturi mezhebi ile Katolik mezhebi arasında şiddetli bir rekabet vardı. O dönemdeki Katolik mezhebi patriği Yuhanna Hürmüz, ‘Ankâve ve Şaklâve Hristiyanlarının Nasturi mezhebine geçtiklerini öğrendiğinde ‘Ankâve’ye geldi ve temsilcilerini Şaklâve Hristiyanlarına gönderdi. Uzun bir tartışmadan sonra patriğin temsilcileri, onları yaptıklarına pişman olarak tekrar Katolik mezhebine dönmeye ikna etmeyi başardılar. Ancak bu temsilciler Şaklâve’den ayrıldıktan sonra halk tekrar mezhep değiştirerek Nasturi mezhebine geçtiler. Bunun üzerine Katolik patriği, 1784 yılında onların yanına gitmek zorunda kaldı. Büyük bir çaba gösterdikten sonra onları tekrar Katolik mezhebine dönmeye ikna etmeyi başardı. Bu tür mezhepler arası geçişler, ‘Ankâve ve Şaklâve Hristiyanları arasında olduğu gibi Köysancak ve Revandûz Hristiyanları arasında da görülüyordu.¹⁸⁰ Yuhanna Hürmüz, 1779 ve 1791 yıllarında ‘Ankâve’yi ziyaret etti. Amcasının oğlunu da Hristiyan bölgelerini ziyaret etmesi için gönderdi.

---

¹⁷⁷ Nebez, **el-Emîru'l-Kürdî**, s. 159.

¹⁷⁸ William Eagleton, **el-Kabâilu'l-Kürdiyye**, Ahmed Muhammed Halil, Eğitim Bakanlığı matbaası, I. Baskı, Erbil, 2006, s. 29.

¹⁷⁹ Salâh Herûrî, **İmâretu Botân fi ‘ahdi’l-Emir Bedirhân 1821-1848**, Habat matbaası, I. Baskı, Duhok, 2000, s. 112.

¹⁸⁰ Nebâtî, **Târîhu ‘Ankâve**, s. 98-99.

Bu gezisinde Bârzân bölgesi Hristiyanlarını da Katolik mezhebine kazandırmayı başardı. 1820 yılında ‘Ankâve Hristiyanları kendilerine ait 300 eve sahiptiler. Yöneticileri de kendilerindendi.¹⁸¹

Sorân Emirliğinin merkezlerinden biri olan Divin bölgesinde Divin kalesine yürüyüşle yarım saat mesafe uzaklıkta Baba Çiçek köyünde büyük bir kilise bulunmaktaydı. Söylendiğine göre burası Ebreşiyiye reisi olarak bilinen Bâbân yapımıdır. Aynı zamanda Baba Çiçek’te aslen Haylaniye aşiretinden olan büyük İslam âlimi Şeyh de ikamet ediyordu. Her ikisi de fark ve ayrılık gözetmeden kendi dinlerinin gereklerini yerine getiriyorlardı. Tarihi kaynaklar, halklar arasında herhangi bir dini düşmanlık, problem ve husumete işaret etmemektedirler. Diyânâ gibi bazı köylerde de eski zamandan beri Hristiyanlar bulunmaktaydı.¹⁸² Emir Büyük Muhammed Paşa’nın nüfuzu altındaki Barzan bölgesinde Hristiyan köyler çoktu. Bu köyler arasında Beydiyal ve Erdil köyleri bulunmaktaydı. Bu iki köy bu bölgede tümüyle Hristiyan olan köylerdendi. Hristiyanlar, Barzan köyünde de yoğun bir nüfusa sahiptiler. Genelde Kürt Hristiyan köyleri de Kürt köyleri de nüfus bakımından saf idiler. Kürtler İslam dinini seçtikten sonra çoğunluğu oluşturdukları halde onlara karşı herhangi bir kötülükte bulunmamışlardır.¹⁸³

Sorân’daki Süryaniler ile Kürtler arasında karşılıklı saygı ve barışa dayanan ilişkiler vardı. Modern Kürt tarihinde çoğu zaman ortak bir işbirliğine ulaşan bu ilişkilerin bozulduğuna dair bir işarete rastlanmamaktadır. Asurlular, zaman içinde Müslüman Kürtlerle birlikte Rust gibi küçük bir köyde bile huzur ve barış içinde yaşayabilmişlerdir. Hristiyanlar, Müslümanların nazarında Ehli Kitap idiler.¹⁸⁴ Yani tamamen kendileri gibi Allah’a inanıyorlardı ve onların da dinleri ilahiydi. Bu da aralarındaki farkı azaltıyordu.

Sorân Emirliğine ilişkin tarih kaynakları, Hristiyanlara karşı din farklılıkları sebebiyle düşmanca ve zalimane bir tutum takınıldığına dair bir şey

---

¹⁸¹ Muhammed b. Ahmed el-Hüseynî el-Münşî el-Bağdâdî, **Rihletü’l-Münşî el-Bağdâdî**, çev: Abbas el-‘Azzâvî, Şeriketü’t-ticâre ve’t-tabâ‘a, Bağdat, 1948, s. 77.

¹⁸² Hamilton, **Tarîk fî Kürdistan**, s. 106.

¹⁸³ Herûrî, **İmâretü Botan**, s. 113.

¹⁸⁴ Nebez, **el-Emiru’l-Kürdî**, s. 68.

kaydetmemişlerdir. Çünkü böyle bir nitelik esasen Emirlikte mevcut değildi.¹⁸⁵ Kûş Hristiyanları ile ilgili olarak meydana gelen olaylar ise bundan ayrıdır. Çünkü Kûş halkı Müslümanlarla savaşmaya hazırlanmışlardı. Aralarına kılıç girmiş, ardından son fertlerine varıncaya kadar yok edilmişler ve onlardan hayatta hiç kimse kalmamıştır. Emir, daha sonra rahiplerin oturduğu ve bölge halkı ile birlikte gözlerden uzakta gizlendikleri Deyr Hürmüz'e yürümüştür. Ancak aralarından akıl sahibi bir grup gidip Emir Muhammed Paşa ile görüşmüş. O da onlara eman vermiş ve yanlarında bir miktar asker göndererek kilisenin ve rahibinin korunmasını sağlamıştır.¹⁸⁶ Emir'in kuvvetleriyle Hristiyanlar arasında meydana gelen bu savaşta, yani Emir'in Hristiyanların oturduğu Kûş köyüne düzenlediği saldırıda 172 Hristiyan öldürüldü.¹⁸⁷ Bazı kaynaklar Emir Büyük Muhammed Paşa'nın askerlerinin köyü yağmaladığını ifade etmişlerdir. Ancak Emir, kendilerine eman verdikten sonra malları kendilerine geri verilmiştir. Kûş'a yapılan taarruz, dini sebeplerden dolayı değildi. Eğer öyle olsaydı o zaman Emir'in askerlerinin, geçerken uğradıkları diğer Hristiyan köylere ve şehirlere neden herhangi bir saldırı düzenlemedikleri sorulurdu. Söz konusu şehir ve köylerin hepsi de Kûş'a giden yol üzerindedir. Buna ek olarak tarih kaynakları, Emir'in Şaklâve, Köysancak, 'Ankâve ve Revandûz'da bulunan Hristiyan vatandaşlarına karşı bir baskı yaptığını dair bir ifadeye yer vermemişlerdir.

188

2.3.3. Yahudiler

Kürtler arasında yaşayan Yahudilerin tarihi oldukça eskidir.¹⁸⁹ Sorân Emirliğindeki Yahudiler, İbranceyi de bildikleri halde Kürtçe konuşuyorlardı. Rust gibi bazı köyleri vardı. Yahudiler, özellikle belli bölgelerde yayılmışlardı. Kendilerine ait bazı köyleri vardı. Bazı Hristiyan köylerinde de az sayıda Yahudi

---

¹⁸⁵ Fraser, **Rihletü Fraser**, s. 13-30.

¹⁸⁶ Mukriyânî, **Mûcezu Târîhi Umerâi Soran**, s. 56.

¹⁸⁷ Nebez, **el-Emiru'l-Kürdî**, s. 67.

¹⁸⁸ Abdülfettah Ali el-Bôtânî, **Dirâsât ve mebâhis fi târîhi'l-Kürd ve'l-'Ira el-mu'âsır**, Hacı Haşim matbaası, Erbil, 2007, s. 46-52.

¹⁸⁹ Ahmed Bâver, **Târîhu Yehûdi Kürdistan**, çev: ve thk: Mahmud Abdussamed, Mecelletü Bîfin el-'Arabî, sayı: 8; Süleymaniye, 2001, s. 32; Muhammed Reşid el-Fil, **el-Ekrâd fi nazari'l-'ilm**, Edebiyat matbaası, Necef, 1956, s. 50.

bulunmaktaydı. Çünkü oralarda kendilerini himaye edecek kimse bulamıyorlardı.¹⁹⁰ Hatta bazı yerlerde, Yahudi mahallesinde ikamet eden Kürtler de bulunmaktadır.¹⁹¹ Yahudilerin uzun asırlar boyunca Kürtlerle birlikte yaşamaları ve aralarında sosyal ilişkilerin oluşması neticesinde bu bölgede bulunan Yahudi aileler ile Kürt mıntıkasında büyük nüfuz sahibi olan meşhur Kürt aileler arasında sağlam ilişkiler oluşmuştur. Sorân Emirliğinde Yahudilerin belirgin bir şekilde buldukları yerlerden bazıları Revandûz, Köysancak ve Barzan'dır.¹⁹²

Araştırdığımız dönem içerisinde Sorân Emirliğinde oturmakta olan Kürtlerin çoğunluğu ister köylerde otursunlar, ister şehirlerde otursunlar terzilik, demircilik, marangozluk ve sarraflık işleriyle meşgul olmuşlardır. Aralarında zirai alanda çalışanlar da vardır.¹⁹³ Müslümanlarla birlikte oturdukları köylerde Yahudilerin çoğu da bizzat Müslümanların yaptıkları işleri yapıyorlardı. Buradakilerin çoğunluğu çiftçiydi. Yetiştirdikleri ürünler, Müslümanların yetiştirdikleri ürünlerin aynısıydı. Onlar gibi buğday, arpa, pirinç, mercimek, tütün ve susam yetiştiriyorlardı. Ayrıca meyve bahçeleri ve üzüm asmalarına ve otlatma işini daha çok Müslümanların üstlendikleri hayvan sürülerine sahiptiler. Yahudiler, gelirlerinin bir kısmını meşe palamudu meyvelerinden topladıkları ürünlerden ve başka şeylerin ekiminden elde ediyorlardı.¹⁹⁴

Revandûz şehri, geçen asırlardan ve orta çağlardan beri oturlan bir yerdir. Sorân Emirliği döneminde bölge, asıl sakinleri olan Kürtlerin yanı sıra Hristiyan ve Yahudi milletlerine de açıktı. Yahudiler bu bölgede bu Emirliğin yıkılışına kadar yaşamışlardır.¹⁹⁵ Revandûz'da Yahudilerin kendilerine ait bir mahalleleri vardı. Onların büyük bir kısmı da Bane Man'a yakın bir köyde oturmaktaydılar. Verdiye

---

¹⁹⁰ Yakub Yusuf Kûriye, **Yehûdu'l-'Irak Târîhuhum ahvâluhum hicretuhum**, el-Ehliyye li'n-neşr, I. Baskı, Amman, 1998, s. 204; Mahfuz el-Abbâsî, **İmâretü Behdînân el-'Abbâsiyye**, Cumhuriyet matbaası, Musul, 1969, s. 208.

¹⁹¹ Eric Brauer, **Yehûdu Kürdistan**, çev: Şâhuvân Kerkûkî, Abdurrezzak el-Botânî, Dâru Aras, I. Baskı, Erbil, 2002, s. 83.

¹⁹² Kûriye, **Yehûdu'l-'Irak**, s. 206.

¹⁹³ Gâde Hamdi Abdüsselam, **el-Yehûd fi'l-'Irâk 1856-1920**, Mektebetü Medbûlî, Kahire, 2008, s. 53.

¹⁹⁴ Brauer, **Yehûdu Kürdistan**, s. 247.

¹⁹⁵ Bâver, **Târîhu Yehûdi Kürdistan**, s. 41.

aşiretlerinin reislerinin himayesinde yaşıyorlar ve iyi muamele görüyorlardı.¹⁹⁶ Buralarda kabile reislerinin merhameti altında yaşıyorlardı. Bu reisler, aralarında Yahudilerin de bulunduğu insanlardan onları hırsızlardan ve yol kesenlerden koruma karşılığında para toplamaktan da geri durmuyorlardı.

Barzan'da da bazı büyük Yahudi aileler de vardı ki bunlar bu isimle övünüyorlardı. Örneğin büyük bir kitabevi sahibi olan ve çeşitli dini faaliyetler yürüten Nasatil el-Barzânî bunlardandır. Nasatil el-Barzânî'nin oğlu Samuel, Musul şehrinde haham olarak hizmet etmiştir. Emir Büyük Muhammed Paşa ile Yahudi olarak muamelede bulunmuştur. Emir, onu takdir ediyordu. Yahudiler düşmanca tutumlarla karşılaşmamışlardır.¹⁹⁷ Onlar da Hristiyanlar gibi Emirliğin devam ettiği yıllar boyunca orada yaşamışlardır. Onlar da vermek zorunda oldukları cizye dışında aynı ayrıcalıklara sahiptiler. Ancak XII. yüzyılda yaşamış ispanyalı Yahudi gezgin Bünyamin, Revandûz, Erbil ve Kerkük gibi Sorân Emirliğinin bazı bölgelerinde dolaşmış ve din işleri hakkındaki cehaletleri ve sosyal durumları hakkında üzüntülerini dile getirmiş, ülke halkının zulüm ve haksızlıklara katlandığını ifade etmiştir.¹⁹⁸

2.3.4. Yezidiler

Bunlar Kürtler içinde yer alan bir gruptur. Bir inanç etrafında toplanmışlardır. Dini adetleri ve Kürt bölgesindeki çeşitli ziyaret yerleri ile tanınmışlardır. Şeyh Adiy b. Müsafir'in mezarı, onların en kutsal ziyaret yerleri olarak kabul edilmektedir. Yezidiler, yaklaşık beş yüz kadar köyden oluşan büyük bir topluluktur. Kendi emirlerine sevgi beslemekte ve itaat etmektedirler. Emir Büyük Muhammed Paşa'nın saldırısından önce Yezidilerin yaşadığı yerler, Yukarı Zap nehrinden başlayıp Hüseyniye Habur nehrine kadar uzanmaktaydı. Suruciye'den itibaren başlayan ve Dicle nehrine kadar uzanan bu geniş bölgede yedi aşiret, Şeyhân, Cebel Maklub ve Selifâniyye bulunuyordu. Duhok kasabası da yaşadıkları yerler arasındaydı. Sorân Emiri Büyük Muhammed Paşa'nın üzerlerine düzenlediği saldırıdan önce nüfusları

¹⁹⁶ Hamilton, *Tarîk fî Kürdistan*, s. 148.

¹⁹⁷ Nebez, *el-Emiru'l-Kürdî*, s. 68.

¹⁹⁸ Yusuf Rizkullah Gânîme, *Nüzhetu'l-Müştâk, fî târihi Yehûdi'l-'Irak*, Dâru'l-Verrâk, I. Baskı, Londra, 1997, s. 197.

yüz bini aşıyordu.¹⁹⁹ Yezidiler, aşiretlere, kollara ve çeşitli tabakalara ayrılmakta idiler.²⁰⁰

Yezidiler iki kısma ayrılmaktadırlar: Yerleşik olanlar ve göçebeler. En meşhur aşiretleri Baski, Hîrânî, Sîlfânâ, Dinyâdiye, Rîşkân ve Tâzî aşiretleridir. İki mukaddes kitapları vardır. Bunlar Kitab-ı Cilve ve Mushaf-ı Reş (Siyah Mushaf)'tır. Bu iki kitap, Yezidi öğretilerini, hocalarının nasihatlerini, göklerin ve yeryüzünün yaratılışı hakkında bilgileri ve Şeyh Adiy b. Müsafır'ın hayatını içermektedir. Yezidilerin, çoğu dini karakterli olmak üzere birçok bayramı bulunmaktadır. Bunların başlıcaları cemaat bayramı, yılbaşı bayramı, Yaz mevsimi Erbainiyye bayramı ve Tufan bayramıdır. Bazı araştırmacılara göre Yezidiler, Müslümanlara ve Hristiyanlara karşı düşmanca ve temkinli bir şekilde bakmaktadırlar. Bunlar bu konuda fazlaca taassuba kapılanlardır.²⁰¹

Yezidilerin Hristiyanlarla ilişkilerine bakıldığında genelde onlarla Müslümanlara nazaran daha iyi ilişkiler içinde buldukları görülmektedir. Bununla birlikte Hristiyanlar da Müslümanlar gibi Yezidileri, özellikle XVIII. yüzyıl ve sonrasında "Şeytana tapanlar" olarak nitelemektedirler.²⁰² Yezidiler, XVI. yüzyılda Sorân çevrelerinde etkinliklerini arttırdılar. Kanuni Sultan Süleyman, Sorânlıları, Dasinlilerle kırdırmaya çalıştı. Bu da aralarında düşmanlık ateşinin alevlenmesine yol açtı. Bu siyaset sonucunda aralarında uzun süren savaşlar meydana geldi. Sonuçta Dasinliler, bütün Sorân bölgelerinden çekilmek zorunda kaldılar.²⁰³

Emir Büyük Muhammed Paşa'nın 1832 yılında Yezidiler üzerine düzenlediği saldırıda birçok kişi öldürüldü, sürüldü ve malları yağmalandı. Bu vilayetlerde yaşayan Yezidilerden sadece dağlara kaçabilenler kurtuldu. Daha sonra Emir'in askerleri Kûş köyüne doğru ilerlediler ve Rabban Hürmüz kilisesine girdiler. Orayı da yağmalayıp rahiplerin bir kısmını öldürdüler. Yezidilerin lideri Ali Bey, Revandûz'da Emir Muhammed Paşa'nın elinde esirken İslam dinine girmeyi

---

¹⁹⁹ Emin Sami el-Gamrâvî, **Kıssatü'l-Ekrâd fî şimâli'l-'Irak**, Dâru'n-nehdati'l-'Arabiyye, I. Baskı, Kahire, 1967, s. 56-57.

²⁰⁰ Demlûcî, **el-Yezîdiyye**, s. 224-228.

²⁰¹ Wild, **Cenûbu Kürdistan**, s. 126.

²⁰² Nebez, **el-Emiru'l-Kürdî**, s. 67.

²⁰³ Botânî, **Dirâsât ve mebâhis**, s. 43.

reddettiği için idam edildi.²⁰⁴ Ancak gerçekte idamı dini bir taassuba dayanmıyordu. Çünkü Ali Bey daha önce Ali el-Bâlitî'yi öldürmüştü.²⁰⁵

2.4. İLMİ VE KÜLTÜREL DURUM

2.4.1. İlim ve Marifet

Camiler, dini medreseler, ribatlar ve tekkeler, dini ve kültürel kurumlar olmaları itibariyle Sorân mıntikasının çeşitli yerlerine çok miktarda yayılmıştı. Bu kurumlar, din hizmetlerini ve eğitim mesajlarını yerine getirmişlerdir. Bu kurumlar, aynı zamanda çeşitli insanların buluşma yeri olmuştur. Bu kurumlardaki eğitim ücretsizdi.²⁰⁶

Revandûz'da ve Sorân Emirliğindeki eğitim faaliyetleri diğer Kürt bölgelerinde olduğu gibi İslami geleneklere uygundu.²⁰⁷ Kürt bölgelerinde eğitim ve öğretim yöre halkı tarafından ilgiyle karşılanıyordu. Kürt şehirleri ve köyleri, çeşitli ilimlerin okutulduğu medrese ve camilerle doluydu. Çünkü dini medreseler İslami ilimlerin yayılmasında ve Kur'an dilinin hizmetinde önemli bir rol oynamışlardır.²⁰⁸ Söylendiğine göre beş haneden oluşan köylerde bile cami²⁰⁹ ve medrese²¹⁰ bulunmaktadır. Bu medreseler için belirlenmiş eğitim programları bulunmamaktadır. Bununla birlikte alışılmış ve genel olarak uygulanan programlara göre öğrencilere bu kurumlarda öncelikle Kur'an ve hadis öğretimi verilmekte, bunların yanı sıra geleneksel Arapça ilimlerinden on iki branşta ders verilmektedir.²¹¹

Öğretim sistemi Sorân'da da birbirini takip eden üç aşama şeklindeydi. Bunlar ilk, orta ve ileri derecelerden oluşuyordu. İlim adamları olarak yetişenler

---

²⁰⁴ Demlûcî, *İmâretu Behdînân*, s. 44-45.

²⁰⁵ Mukriyânî, *Mûcezu Târîhi Umerâi Soran*, s. 50-51.

²⁰⁶ İbrahim Halil Ahmed, *Tetavvuru't-talimi'l-vatanî fi'l-'Irak 1869-1932*, Basra Üniversitesi matbaası, I. Baskı, Basra, 1982, s. 26.

²⁰⁷ Muhammed Kızılcı, *et-Ta'rîf bi mesâcidi's-Süleymaniye ve medârisihâ ed-diniyye*, Şefân matbaası, Süleymaniye, 2007, s. 21.

²⁰⁸ Taha, *Mişkâtü'l-menkul*, s. 7.

²⁰⁹ Muhammed Münîr Mursî, *Târîhu't-terbiye fi'ş-Şarki ve'l-Garb*, Dâru Alemlî'l-Kütüb, Kahire, 1994, s. 280-285.

²¹⁰ Kızılcı, *et-Ta'rîf*, s. 20.

²¹¹ Nebez, *el-Emirü'l-Kürdî*, s. 20.

dışındaki öğrenciler de en alt seviyedeki öğrencilere eğitim vermekteydiler. Bu eğitim onlara genel eğitimleri yolunda uzmanlık kazandırmaktaydı. Takip edilen ders halkaları müderrisler tarafından sabahtan akşama kadar devam etmekteydi. Dini medreselerdeki ders halkaları bazen açık ilmi toplantılar şeklini alıyordu. Bu toplantılar, ilim alanında ve başka alanlardaki çeşitli meselelerin tartışılması şeklinde cereyan ediyordu.²¹²

Sorân Emirliği son döneminde gerçekleştirdiği gelişmeyi ilmi ve kültürel alana taşıyamamıştır. Cehalet, halk sınıfları arasında yaygındı. İnsanların çok azı bu dünyada faydalı olacak şeyler hakkında bilgi sahibiydi.²¹³ Çünkü medreselerdeki eğitim, yalnızca nahiv, sarf, belagat, mantık, dini esaslar ve fıkıh gibi alanlarda yazılmış olan bazı eski kitapların okunmasına dayalıydı. Buralardaki eğitimin gerçeklerle, halkın sıkıntılarıyla ve insanların problemlerini çözme ve durumlarını düzeltmeyle ilgisi yoktu. Özellikle ekonomik, sosyal ve fikri yönden bir çözüm getirmiyordu. Bundan dolayı halkın kültürel düzeyi düşük kalmaya devam etti.²¹⁴ Fıkıh öğrencisi, öğretim aşamalarında tek bir mekanda kalmıyordu. Sürekli olarak yer değiştiriyordu. Bu öğretim türünün programlarında yer alan bir kitabı okuduğunda başka bir hocaya gitmesi ve o kitabı aynı şekilde tekrar okuması gerekirdi. Öğrencilerin Musul'dan, Bağdat'tan ve Bâbân, Behdinân ve Erdilân gibi Kürt Emirliklerinden eğitimlerini tamamlamak için Sorân Emirliği bölgelerine gelmeleri alışılmış bir şeydi. Çünkü o zamanki âdete göre öğrenciler eğitimleri için hocaların bulunduğu yerlere giderlerdi. Böylece hocalarını ve öğretmenlerini seçme konusunda özgür oluyorlardı.²¹⁵

İlim adamları ve ilim taliplileri vakitlerinin büyük bir kısmını eğitime ayırdıklarından ve geçimlerini temin etmek için bir iş yapmadıklarından dolayı ekonomik durumları genel olarak kötüydü. Birçoğu mescitlerde ve medreselerde bu amaçla hazırlanmış odalarda kalıyorlardı. Geçim kaynakları, vakıftan gelen ya da zekat olarak gönderilen birkaç dirhemden fazla değildi. Bazen de uzak bir yerden

---

²¹² İmâd Abdüsselam Rauf, **Merâkizü sekâfiyye mağmûre fi Kürdistan**, Müesseseti Mukriyânî, I. Baskı, Erbil, 2008, s. 46-47.

²¹³ Nebez, **el-Emirü'l-Kürdî**, s. 78.

²¹⁴ Salih, **Tehlîsu'l-muharrir**, s. 13.

²¹⁵ 'Alâ' Nevres, **el-'Irak, fi'l-'ahdi'l-'Usmânî 1700-1800**, 1. Baskı, Bağdat, 1989, s. 210-238.

gelen öğrencinin yardım etme gücüne sahip olan ailesinin veya zengin kişilerin gönderdikleri, onların geçim kaynaklarını teşkil ediyordu.²¹⁶

Fıkıh öğrencilerinin yemekleri ise şu şekilde sağlanıyordu: Henüz eğitimlerinin başında bulunan küçük öğrenciler, köylülerin evlerine gidiyorlar ve oradan yemekleri toplayıp medreselerine getiriyorlardı. Bu getirilen yemekleri sabah öğlen ve akşam vakitlerinde yiyorlardı. Lezzetli yemekler yapıp bunları ilim tahsilinde bulunan öğrencilere sunma konusunda kadının etkin bir rolü olduğunu söyleyebiliriz.²¹⁷

İlim öğrenmek, ilim ehli nezdinde oldukça yüksek ve saygın bir konumdaydı. Bunun en belirgin örneği Allame Mahmud b. Adem'in, öğrencisi Halid en-Nakşibendî'ye yaptığı şu tavsiyelerdir: "Ey Halid! Sen zeki ve akıllı bir öğrencisin. Yetenekli ve seçkin bir âlim olacaksın. Her ne kadar sende mürşit hocaların simasının görüyorsam ve gerçekten bir mürşit olsan da irşad görevini yerini getirdiğin esnada eğitim vermeyi terk etme. Çünkü dünyada Allah katında dini ilim ve kültürden daha faziletli bir merteye yoktur."²¹⁸

Birçok köyde içinde beş vakit namaz kıldırmak ve diğer işlerde köylülere rehberlik yapacak bir imamın bulunduğu bir cami vardır. İmamın geçimini, köylüler sağlamaktadır. Mescit ve camilerin yanı sıra bir medrese bulunmakta ve bu medresenin birkaç odası, çeşitli yaşlarda ve değişik öğretim aşamalarında bir grup öğrencisi bulunmaktadır. Bu öğrenciler, eğitimlerini köy imamından almaktadırlar. Kasabalarda ve büyük şehirlerde ise her mahallede bir cami veya mescit ve yanında içinde ilim öğrenen öğrencilerin bulunduğu bir medrese bulunmaktadır. Bu öğrencilerin geçimleri için gereken nafakalar köy halkı veya şehir ve kasabalardaki

---

²¹⁶ İbrahim el-Vâ'ilî, *eş-Şi'ru's-siyâsî el'irakî fi'l-karnî't-tâsî' 'aşer*, Maarif matbaası, Bağdat, 1978, s. 106.

²¹⁷ Cemal Bâbân, "*Süleymaniye min nevâhîhâ el-muhtelifa*", Mecelletü'l-mecme'i'l-ilmî el-'Irakî el-Kısmu'l-Kürdî, sayı: 8, Bağdat, 1981, s. 409.

²¹⁸ Abdullah Ferhâdî, *el-İklîl fî mehâsini Erbil*, Erbil Üniversitesi matbaası, I. Baskı, Erbil, 2001, s. 210.

mahalle halkı tarafından sağlanıyordu.²¹⁹ Buradaki öğrenciler de en alt seviyedeki öğrencilere ders vererek eğitim yolunda deneyim kazanıyorlardı.²²⁰

Medreselerdeki eğitim faaliyeti geniş çerçeveli bir özgürlük ortamında icra edilmekteydi. Öğrenci, herhangi bir konuda ders almak istediği hocasını seçmekte özgürdü. Buradaki eğitim yıllarca sürerdi. Bu medreselerdeki eğitimin amacı yeni bir bilgi edinmekten ziyade, eski nesillerin ürettikleri bilgileri en ince ayrıntılarına kadar elde etmektir.²²¹

2.4.2. Sorân Emirlerinin İlme Verdikleri Önem

Sorân Emirleri ilim ve marifete önem vermişlerdir. Hatta hocaların ve öğrencilerin her biri uzmanlık alanlarına göre Emirlerin özel ilgilerine mazhar olmuşlardır. 1768 yılında Küçük Oğuz Bey, Emirliği zamanında dini medreseler açmıştır. Aynı zamanda onlara maddi yardımlarda bulunmuş ve işin bu yönüne çok önem vermiştir. Çünkü kendisi de dindar, takva sahibi ve ibadetlerini aksatmayan biriydi. Mescitler bünyesinde eğitim görmüştü. O, sürekli olarak din adamlarını ziyaret eder, zamanının önemli bir kısmını onlarla oturarak geçirirdi. Yaptıkları sadece bundan ibaret de değildi. Oğullarından ikisinin, Hasan Bey ve Ahmed Bey'in de bu eğitimi almalarını sağlamıştı.²²² Bunlara ek olarak âlimlere arazi vermekteydi. Örneğin Süleyman Bey böyle yapmış ve tanınmış ilim adamı Büyük Haydar el-Maverânî'ye çok arazi vermişti. Aynı zamanda Mustafa Bey Kürtlerin meşhur âlimi Muhammed b. Adem'i Kân'dan çağırması ve Revandûz'a yerleştirmişti. Sonra da oğlu Muhammed Bey, o dönemin ilimlerini okutması için kendisine bir mescit ve medrese inşa etmişti. Bu âlim de Emir Muhammed Paşa'nın eğitimine ve öğretimine özen göstermiş ve Emir, ilim tahsilinde başarı göstermiştir.²²³

Emir Muhammed Paşa da öğretim faaliyetlerine önem vermiş ve altı ay boyunca Şafii fıkıh kitaplarından birinin metnini ezberleyen her öğrenciye iki altın

---

²¹⁹ Cevad Fakî Ali el-Cûm el-Haydarî, **Muhammed b. Abdullah el-Celî ve cuhûduhu'l-ilmîyye**, Tefsir kitabevi yayımları, Eğitim Bakanlığı matbaası, I. Baskı, Erbil, 2006, s. 31-32.

²²⁰ Rauf, **Merâkizü mağmûre fi Kürdistan**, s. 46.

²²¹ Ahmed, **Tetavvuru't-talim**, s. 28.

²²² Mizûrî, **Târîhu Revandûz**, s. 212-213.

²²³ Mukriyânî, **Mûcezu târihi umerâ'i Soran**, s. 26.

lira değerinde maddi ödül verilmesini hükme bağlayan bir karar çıkartmıştı. Ayrıca evlerinin sayısı elliden az olmayan her köyde bir hocanın ve içinde ilim ve irfan öğrenmek isteyenlerin eğitim göreceği bir medresenin bulunmasını emretmişti. Köy halkını da öğrencilerin iâşelerini temin etmekle ve onlara bakmakla yükümlü tuttu. Bunun sonucunda halk onların yemeklerini de hazırlamaya başladı.²²⁴

Muhammed Paşa'nın ilme ve âlimlere verdiği önem yüksek bir dereceye ulaştı. Bir gün bir bölge üzerine bir saldırı düzenlemek istemişti. Ancak bu bölge halkının ilim ve marifet alanında tanınmış olduğunu öğrenince düşüncesinden vazgeçti ve şunu söyledi: “*Ben buradaki köşkü yakmaya ve aile reisini öldürmeye karar vermiştim. Ancak bu ailenin ilim sahibi kimselere ve âlimlere sahip olduklarını öğrendiğimde kararımdan vazgeçtim. Bu durumda kimseyi cezalandırmayacağım.*”²²⁵ Yaptığı bununla da sınırlı kalmadı ve bu bölgede halkı ile birlikte tam bir gece kaldı.²²⁶

2.4.3. Öğretim Aşamaları

Sorân medreselerindeki öğretim, üç seviyede ve dört aşamada yürütülüyordu:

Başlangıç Seviyesi: Bu seviye iki aşamalıydı. Birincisi, “küttab” aşaması olup çocuğun iyiyi ve kötüyü birbirinden ayırabildiği 8-12 yaşları arasında başlamaktaydı. Bu medreseleri kişiler ve topluluklar kuruyordu. Buradaki öğrenim ücretsizdi. Öte yandan kız çocuklarına mahsus küttablar da vardı. Buralardaki öğretim, Arap alfabesinin öğretilmesiyle başlamaktaydı. Sonra Kur'an ve kısa surelerin ezberlenmesi, İslam inancının temel ilkeleri ve namaz öğretimi geliyordu.²²⁷ İkinci aşama ise “suhte” aşamasıydı. Bu aşamadaki dersler, ilmi seviye açısından kendilerinden daha yukarıda olan donanımlı kişiler tarafından verilmekteydi.²²⁸ Bu aşamada öğrenci sarf ve nahiv dersleri alıyor ve ilk fıkıh kitaplarını okuyordu. Aynı zamanda sarf ve nahiv kitaplarından metinler

---

²²⁴ Süleyman, *Muhammed Paşa er-Revandûzî*, s. 17

²²⁵ İskender, *Kıyâmu nizâmi imâretery*, s. 193.

²²⁶ Rauf, *Merâkizü sekfiyye mağmûre fî Kürdistan*, s. 46.

²²⁷ Zübeyr Bilal İsmail, ‘Ulemâ’ ve medâris fî Erbil, Zehra matbaası, Musul 1984, s. 16.

²²⁸ Bervârî, *İshâmu ‘Ulemâi Kürdistan*, s. 22.

ezberliyordu. Ayrıca bu aşamadakiler kendi medreselerini süpürüp temizlemek, ihtiyaç duyulan şeyleri çarşıdan almak gibi sorumluluklar da yükleniyorlardı.²²⁹

Müteallik veya Fakihlik Aşaması: Bu, “suhte”likten sonraki üçüncü aşamadır. Zeka, öğrencinin bu aşamada ileri veya geri kalmasında önemli bir faktördür. Bu acil ile sınırlanmış değildir. Çünkü bu, öğrencinin ilim tahsiline, ilerlemesine ve araştırma arzusuna bağlıdır. Bu dönem, bazen iki yıl devam eder. Öğrenci bu aşamada nahiv, vaz‘ ve istiare ilimlerini okur.

Müstaid Aşaması: Öğrenci, bu aşamada yoğunlaştırılmış eğitime ve kapsamlı araştırmaya devam eder. Müstaid, âlim, öğretmen ve yanında okuduğu hocası tarafından kendisine yöneltilen her konudaki tartışmada rolünü ortaya koyar. Bu aşamadaki kişi, ilk üç aşamada bulunan öğrencilerin eğitimiyle ilgili bazı sorumlulukları yerine getirir. Böylece fiili olarak öğretim işini yaparak deneyim kazanır ve öğretim metotlarını öğrenir.²³⁰ Bu aşamanın süresi beş yıldır. Bu aşamada nahiv, sarf ve fıkıh usulü derslerine devam eder. Ayrıca akait, tefsir ve astronomi dersleri görür. Bu aşama ile birlikte öğrenci yaklaşık 20 yıl süren öğretim süresini tamamlamış olur. Bu süre içinde ilim tahsili için bir hocadan başka bir hocaya gider. Bu ilim yolculuğu kendisine icazetname (diploma) verecek olan hocanın yanında son bulur.²³¹

2.4.4. İlmi icazet

Öğrenci dini ilimlerden on iki ilmin öğrenimini tamamladıktan sonra uzman din adamları onu sınavdan geçirirler. Bu sınavda başarılı olduğu takdirde ona ilmi icazet verilmesi için bir gün belirlenir. Genellikle bu törenlere din adamları ve öğrenciler çağrılırdı ve bunlar ilmi icazetin verilmesi töreninde hazır bulunurlardı. İcazette icazeti veren tarafından, icazeti alanın rivayette bulunması için verilmiş izin ifadesi bulunurdu. İcazet belgesinde hocaların adları silsile şeklinde belirtilirdi. Bazı âlimler, icazet verilmesi için diğer ilimlerdeki becerisinin yan sıra öğrencinin şiir

---

²²⁹ İsmail, “Ulemâ ve medâris fî Erbil, s. 16.

²³⁰ Bervârî, *İshâmu ‘Ulemâi Kürdistan*, 23.

²³¹ İsmail, “Ulemâ ve medâris fî Erbil, s. 17.

söyleyebilmesini de şart koşarlardı.²³² Bu diplomayı aldıktan sonra öğrenci “icazetli molla” yahut “on iki ilim sahibi molla” olarak isimlendirildi.²³³

2.4.5. Medreseler

Mescitlerdeki medreseler, faaliyetleri açısından bir medeniyet ve kültür ansiklopedisiydi.²³⁴ Bu medreseler, İslam mirasını koruma ve İslam kültürünü yaymada, eğitim, sosyal, ekonomik alanda, yargısal alanda, siyasi ve maneviyat alanında önemli bir rol oynamıştır. Buna ek olarak ilmi seviye açısından uygar ülkelerin en üstün üniversiteleriyle yarışan ve onlara denk medreselerde eğitim vermeye hazır binlerce öğrenci mezun olmuştur. Bu medreseler şehirlerde ve köylerde yaygındı. Okutulan kitaplar Arapçaydı. Kayıtlar ise Kürtçe yazılıyordu.²³⁵ Sorân Emirliğinin önemli medreseleri Mavrân, Revanduz, Harir, Hoşnav, Şaklava, Köysancak ve Erbil’deydi. Şimdi bu medreseler hakkında ayrıntılı bilgi verelim.

2.4.5.1. Mâvrân Medreseleri

Mâvrân, Şaklave şehrine doğru uzanan Sorek dağının kuzey eteklerinde yer alan bir köydür. Mâvrân’da birçok medrese vardı. Bu dini medreselerin sayısı bazen onlarca olabiliyordu. Bu medreselerde ilmi hareket ve kültürel faaliyetler oldukça gelişmişti. Çünkü köy sahibi ağalar gönül rahatlığıyla medreselerin ve öğrencilerin hizmetinde idiler. Haydârîler ailesi özel bir şekilde felsefe, kelim ve mantık ilimleri ile ilgileniyorlardı ve bu konuda oldukça ileri durumdaydılar. Bu alanlarda birçok risaleler yazdılar.²³⁶

Mâvrân’ın önemli medreselerinden bazıları şunlardır:²³⁷

---

²³² Yusuf İzzüddin, *eş-Şi’ru’l-İrakî ehdâfuhu ve hasâisuhu fi’l-karni’t-tâsi’ ‘aşer*, Dâru’l-me’ârif, Kahire, 1977, s. 24.

²³³ Rauf, *Merâkizü sekâfiyye mağmûre*, s. 10-11.

²³⁴ Bervârî, *el-Kürd ve’l-Devletü’l-Usmâniyye*, s. 274.

²³⁵ Abbas el-‘Azzâvî, *Şehrezôr ve’s-Süleymaniye el-Livâ’ ve’l-medîne*, Gözden geçiren: Muhammed Ali Karadâğî, Sâlimî matbaası, Bağdat, 2000, s. 145.

²³⁶ Rauf, *Merâkizü sekâfiyye mağmûre*, s. 32.

²³⁷ ‘Azzâvî, *Şehrezôr ve’s-Süleymaniye*, s. 215.

- 1730-1731 yılları arasında faaliyet gösteren Ahmed b. Haydar el-Mâvrânî medresesi.
- 1777 yılında Mâvrân'da faaliyet gösteren Süleymaniye, İbrahimiye ve Haydaraniye medresesi.
- 1764 tarihli Mâvrân köyü medresesi.
- 1779 tarihinde mevcut olan Daru'l-Kalem medresesi.
- 1782 tarihli Molla Ahmed b. Abdullah medresesi.

2.4.5.2. Revandûz Medreseleri

Revandûz, Sorân Emirliğinin son başkentiydi. Şehrin Sorânlı emirleri döneminde ayrıcalıklı kültürel faaliyetleri vardı. Bir çok yerden öğrenciler şehrin âlimlerinden ders almak için buraya gelirlerdi. Emir Büyük Muhammed Paşa'nın kültürel hareketi teşvik etmede açık bir rolü vardı.²³⁸ Revandûz şehrindeki medreselerin bazıları şunlardır:

- Çarşı mahallesinde bulunan Kürdi Muhammed Paşa'nın kurmuş olduğu medresese.²³⁹
- 1719-1720 yılları arasında faaliyet gösteren Revandûz medresesi.²⁴⁰
- Akûyân medresesi. Bu medrese, Revandûz'un doğusunda bulunan Akuyan köyünde yer almaktadır. Faaliyette olan bir medresedir.²⁴¹
- Eski medreselerden kabul edilen Bahreke medresesi. Bu medresede eğitim ve öğretim XVIII. yüz yıldan beri devam etmektedir. Burada değerli âlimler ders vermekte ve dini eğitim görmek için değişik bölgelerden gelen öğrenciler ders almaktaydı. Buradan yüzlerce öğrenci mezun oldu. Bu medrese, 1749-1795 yılları arasında Mevlana Mahmud Medresesi olarak da isimlendirilmiştir.²⁴²
- Revandûz'un doğusunda bir köy olan Kervân medresesi. XIX. yüz yılda oldukça parlak bir eğitim veriyordu.²⁴³

²³⁸ İsmail, "Ulemâ ve medâris fi Erbil, s. 24.

²³⁹ el-Bervârî, *İshâmu 'Ulemâi Kürdistan*, s. 276.

²⁴⁰ Rauf, *Merâkizü sekâfiyye mağmûre*, s. 34.

²⁴¹ A.e., s. 25.

²⁴² 'Azzâvî, *Şhrezôr ve's-Süleymaniye*, s. 215.

²⁴³ Ferhâdî, *el-İklîl*, s. 418.

➤ Revandûz'a bağlı Mavil köyünde bulunan medrese çok sayıda âlim yetiştirmiştir. Bunların en meşhuru 1810 yılında orada okumuş olan Nebi el-Mavîlî idi.²⁴⁴

➤ Revandûz çevresinde yer alan Varkân köyündeki medrese.²⁴⁵

2.4.5.3. Harîr Medreseleri

Harîr, Revandûz kalesi Sorân Emirliği'nin başkenti olmazdan önce Emirliğin merkezi olan bir yerleşim birimidir. Çok sayıda âlim yetiştiren Haydariye ailesinin Mâvrân köyüne yerleşmeden önce buldukları yerdir. Onların buradaki varlığı sebebiyle özellikle XVIII. yüzyılda ve XIX. yüzyılın ortasında burası belirgin bir ilim merkezi haline geldi. Burada özellikle uzmanlaştıkları akli ilimlerde yüzlerce önemli kitap telif edildi ve kopyalandı.²⁴⁶ Önemli medreseleri şunlardır:²⁴⁷

➤ Tele medresesi. Harîr yakınlarında bulunan Tele köyündendir. Molla Ahmed Medresesi olarak da bilinmekteydi. 1722-1723 yıllarında mamur bir medreseydi.

➤ 1724-1725 yıllarında faaliyette olan Mevlana Haydar Medresesi.

➤ 1740 yılında açık olan Kasaba medresesi.

2.4.5.4. Hoşnâv Medreseleri

➤ Ziyaret medresesi. Hoşnâv bölgesinde bulunan Ziyaret köyünde yer almaktadır. Özellikle XVIII. yüzyılda parlak bir dönem yaşamıştı.

➤ 1760-1765 yılında inşa edilmiş olan Molla Mustafa medresesi.

➤ Hattî köyündeki medrese de çok sayıda âlim yetiştirmekle meşhurdur. Allame Muhammed Hattî, bu âlimlerdendir.

➤ Halîfân köyündeki medrese. 1825-1826 yıllarında faaliyettedir.

---

²⁴⁴ İsmail, 'Ulemâ' ve medâris fî Erbil, s. 22.

²⁴⁵ İsmail, 'Ulemâ' ve medâris fî Erbil, s. 22.

²⁴⁶ Rauf, Merâkizü sekâfiyye mağmûre, s. 63.

²⁴⁷ Rauf, Merâkizü sekâfiyye mağmûre, s. 63.

➤ Sartek köyündeki medrese. Burada Allame Ebubekir el-Mîrosemtî ders veriyordu. Medrese, 1829-1830 yıllarında faaliyeteydi.²⁴⁸

➤ Hirân köyündeki medrese. Bu medreseyi Kâk Mustafa inşa etmiştir. Buradan çok sayıda öğrenci mezun olmuştur. Burası, aynı zamanda 1717 yılından, hatta daha öncesinden Kadirî tarikatının bölgedeki önemli merkezlerinden biri sayılmaktadır.²⁴⁹

2.4.5.5. Şaklâve Medreseleri

Şaklâve’de ilmi hayat en uzak ihtimalle XVI. yüzyıldan itibaren gelişmiştir. Sorân Emirliğinin yıkılışına kadar da asırlar boyu bu şekilde devam etmiştir. Bizzat Şaklâve şehrinin içinde Camii Kebîr Medresesi bulunmaktadır. Burada ayrıca Molla Hattî’ye ait yazlık bir medrese bulunmaktaydı. Kendisi burada ders vermekteydi. Şaklâve’ye bağlı Devîn köyünde de parlak bir ilmi geçmişi olan bir medrese vardı. Burada XVIII. yüzyılın başlarında Mevlana İbrahim b. Haydar medresesi bulunmaktaydı. 1800 yılında da Abdullah el-Haydarî medresesi vardı. Devîn köyü medresesi ise 1803 yılında mevcut idi.²⁵⁰

2.4.5.6. Köysancak Medreseleri

Köysancak, ilmi birikimleri bulunan Dâye Haco, Hadim, Nâzenînî ve Celî aileleri gibi çok sayıda ailenin yerleşmesinden sonra dikkat çeken dini ve ilmi bir merkez oldu. Buradaki ilmi hayat XVII. yüzyıldan itibaren dikkat çekici şekilde gelişti. Buradaki bazı medreseler şunlardır:²⁵¹

- el-Cami‘ul-Kebîr veya Mevlana Mustafa Medresesi.
- Molla Ahmed Dâye Hacı Medresesi.
- Molla Cami Medresesi
- Köysancak Medresesi.
- Halil Ağa Medresesi.

---

²⁴⁸ Ferhâdî, *el-İklîl*, s. 419.

²⁴⁹ İsmail, *‘Ulemâ ve medâris fi Erbil*, s. 23.

²⁵⁰ Rauf, *Merâkizü sekâfiyye mağmûre*, s. 78-79.

²⁵¹ Rauf, *Merâkizü sekâfiyye mağmûre*, s. 144-147.

- Menâre Medresesi.
- Miladi XVIII. yüzyılın ilk yarısında mevcut olan Resul Şerefi Medresesi.

2.4.5.7. Erbil Medreseleri

Erbil’de özellikle kale içinde ve şehir dışında şu on bir medrese bulunmaktaydı:

- Kale içinde bulunan ve kurucusunun adıyla anılan Ebubekir Medresesi. Bu medrese, 1765 yılında faal haldeydi.²⁵²
- Cami‘ul-Kebîr Medresesi. Kale içinde yer almaktaydı. Burası eski bir medrese olup yüzyıllar boyunca önemli bir rol oynamıştır. Varlığını uzun bir süre devam ettirmiş ve buraya birçok yerden öğrenciler gelmiştir.²⁵³
- Fatıma Han Medresesi. Bu da kale içinde yer alan medreselerdendir.²⁵⁴
- Hânkâh medresesi. Erbil kalesinin içinde yer almaktadır. Kurucusu Şeyh Hidayetullah’dır. 1818-1819 yıllarında faal durumdaydı. Hânkâh, XIX. yüzyılın başlarında Güney Nakşibendiliğinin tekkesiydi. Medrese tekke civarındaydı.²⁵⁵
- Gül Câmii Medresesi. Kurucusu Şeyh Ali Efendi İdi.²⁵⁶
- Molla İshak Camisi Medresesi. Kurucusu Molla Said’dır.²⁵⁷
- Hacıye Amine Medresesi. Kurucusu Hacıye Amine Hatun’dur.²⁵⁸
- Haydariye Medresesi. Haydarî âlimlerinin ders verdikleri bir medreseydi. Kalenin güneyinde yer almaktadır.²⁵⁹
- Molla Abdurrahman Medresesi. 1812 yılında faal haldeydi.²⁶⁰

---

²⁵² el-‘Azzâvî, *Şehrezôr es-Süleymaniye*, s.215.

²⁵³ İsmail, *‘Ulemâ’ ve medâris fî Erbil*, s. 21.

²⁵⁴ Fadıl Mehdî Beyât, *Dirâsât fî târîhi’l-‘Arab fi’l-‘ahdi’l-‘Usmânî*, Dâru’l-medâr, Beyrut, 2002, s. 320.

²⁵⁵ İsmail, *‘Ulemâ’ ve medâris fî Erbil*, s. 21.

²⁵⁶ Beyât, *Dirâsât*, s. 321.

²⁵⁷ İsmail, *‘Ulemâ’ ve medâris fî Erbil*, s. 23.

²⁵⁸ ‘Azzâvî, *Şehrezôr es-Süleymaniye*, s. 216.

²⁵⁹ Beyât, *Dirâsât*, s. 320.

²⁶⁰ ‘Azzâvî, *Şehrezôr es-Süleymaniye*, s. 215.

➤ Abdullah Şâdirî Medresesi. Kurucusu Abdullah Efendi idi ve 1812 yılında faal haldeydi.²⁶¹

➤ Ömer Efendi Medresesi. 1895 yılında faal haldeydi.²⁶²

2.4.6. Sorân lı Ünlü Din âlimleri

Sorân Emirliğinde Müslüman din adamları önemli görevler üstlenmişlerdir. Yargı sistemi âlimlerin elindeydi. Bu da İslam dininin etkinliği ve Emir Büyük Muhammed Paşa'nın aldığı İslami eğitim sebebiyleydi. Bölgede İslami gelenekler oldukça güçlüydü. Çünkü davalarda âlimlerden fetva alınması ve onların görüşlerine göre karar verilmesi gerekiyordu.²⁶³ Din âlimleri o dönemde Kürt toplumunda ilim bakımından en yüksek konumda olan kimselerdi. Sorân Emirleri özellikle de Büyük Emir, âlimlere ve onların öğrencilerine saygı gösteriyordu. Onlara camiler ve medreseler inşa ediyorlar ve maaş tahsis ediyorlardı. Emir Büyük Muhammed Paşa, hem Emirlikteki hem de dışarıdaki ulemadan birçok kişinin sevgisini kazanmıştır. Muhammed Reşîd, Mehmed Paşa'ya teslim olduğu zaman maiyetinde bir âlim vardı.²⁶⁴ Sorân Emirliğinde kültür ve eğitim alanında önemli rolü olan âlimlerden bazıları şunlardır:

Muhammed b. Adem Bâlikî, Molla Muhammed Hattî, Molla Ebubekir Mîr Rüstemî, Mustafa Ziyâretî, Abdurrahman Ziyâretî, Molla Abdullah Kelâlî, Şeyh Taha b. Yahya Bâlîsânî el-Kürdî, Molla Ahmed b. Adem, Molla Sa'd el-Mâvilî, Allame Abdurrahman el-Celî, Şeyh Ahmed el-Hatîb el-Erbîlî, Molla Yahya Mizûrî

Şimdi bu âlimleri yakından tanıyalım.

2.4.6.1. Muhammed b. Adem Bâlikî

Tam adı Muhammed b. Adem b. Abdullah b. Rûstî el-Bâlikî'dir. 1750 yılında Revandûz şehrine bağlı Bâlik bölgesindeki Rust köyünde dünyaya geldi. İlk eğitimini Rust köyünde babasının yanında aldı. Daha sonra Muhammed b. Abdullah

²⁶¹ Rauf, *Merâkizü sekâfiyye mağmûre*, s. 78.

²⁶² Rauf, *Merâkizü sekâfiyye mağmûre*, s. 78.

²⁶³ Nebez, *el-Emirü'l-Kürdî*, s. 62.

²⁶⁴ Mukriyânî, *Mûcezu Târîhi Umerâi Soran*, s. 69.

Bâyezîdî yanında dini eğitimini tamamladı. Müderrislik diplomasını da ondan aldı. Ondan sora da Abdurrahman el-Celî ve Muhammed Hıdır Haydarî gibi âlimlerin yanında okudu. Edindiği ilim ve sahip olduğu hikmet sebebiyle şöhreti İslam ülkelerine yayıldı. O dönemde astronomi, matematik ve mühendislik alanlarında da ders veriyordu.²⁶⁵

Balıkî, Emir Büyük Muhammed Paşa döneminde bir müddet Revandûz'da oturdu. Daha sonra Deyleze köyüne gitti ve 1836 yılında vefat edinceye kadar orada kaldı. Sorân Emirliğinde en yüksek derecedeki dini âlimi olan Bâlıkî'nin telif ettiği kitaplar yüzden fazladır. Çoğunu Rust köyünde iken yazmıştır.²⁶⁶

2.4.6.2. Molla Muhammed Hattî

Molla Muhammed, Hattî köyünden olup Hoşnav aşiretlerine mensuptur.²⁶⁷ 1785 yılında doğdu. İcazetini Molla Abdurrahman er-Rûzbeyânî'den aldı. İlmi öğrenimini dönemin büyük âlimlerinin yanında yaptı. Şeyh Süleymânî lakabı ile anılmaktaydı. Döneminde meşhur olan çeşitli ilimlerini kendinde toplamıştı. Özellikle akli ilimlerde öne çıkmıştı. İslami ilimlere dair yüksek derecede bir medrese ve içinde zengin yazmaların bulunduğu bir kütüphane sahibiydi. Revandûz'da yüksek bir dini makam üstlenmişti. Emir Büyük Muhammed Paşa döneminde neredeyse Şeyhulİslam'a benzer bir konumdaydı. Çünkü Emirliğin müftülük makamını işgal ediyordu. 1850 yılında vefat etti ve Karde Kürd mezarlığında defnedildi.²⁶⁸

2.4.6.3. Molla Ebubekir Mîr Rüstemî

Mîr Rüstem köyündendir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısı civarında doğdu. İlmi bir ortamda yetişti. Babası onun için ilim yolunu seçti. İlim tahsilini iki büyük âlim olan Abdurrahman el-Celî ve Muhammed b. Hıdır el-Haydarî'nin yanında yaptı ve

²⁶⁵ Abdülkerim Muhammed el-Müderris, 'Ulemâ'una fî hidmeti'd-dîn ve'l-ilm, Gözden geçiren: Muhammed Ali Karadâğî, Dâru'l-Hürriyye, I. Baskı, Bağdat, 1983, s. 507.

²⁶⁶ Muhammed Halid Muhammed Abdullah, **Mevlana Halid en-Nakşibendî**, Yüksek Lisans Tezi, Ezher Üniversitesi, Kahire, 1980, s. 13-14.

²⁶⁷ 'Azzâvî, 'Aşâiru'l-'Irak el-Kürdiyye, s. 130.

²⁶⁸ Zübeyr Bilal İsmail, **Muhammed el-Hattî ve nihâyetü'l-imâreti's-Sorâniyye**, çev: Fahri Silahşör, Dâru Aras, I. Baskı, Erbil, 2003, s. 202.

Revandûz bölgelerinde müderris oldu. Emir Büyük Muhammed Paşa'nın çağdaşydı. Seçkin âlimlerin hocalarından biri olarak nitelendirilmiştir. Edebi sanatlarda ve tatbiki ilimlerde geniş bir bilgiye sahipti. *Belagat* adında bir kitabı Beyan ve Vaz' ilimleri hakkında risaleleri vardı.²⁶⁹ Uzman bir müderristi. XIX. yüzyılın ilk yarısında vefat etti.²⁷⁰

2.4.6.4. Mustafa Ziyâretî

Hoşnâv aşiretinden ve Büyük Ziyaret köyündendir. Akra'da okudu sonra orada müftü oldu. Büyük bir fıkıh bilgini²⁷¹ ve parlak bir edebiyatçıydı. 1784 yılında vefat etti.²⁷²

2.4.6.5. Abdurrahman Ziyâretî

Meşhur Divîn köyü yakınlarında bulunan Ziyaret köyüne mensup olan meşhur âlimlerdendir. İlimin yayılması ile meşgul oldu. Divîn yöneticileri nezdinde değer verilen ve saygı gösterilen biriydi. Köyünde vefat etti ve orada defnedildi.²⁷³

2.4.6.6. Molla Abdullah Kelâlî

1762 yılında Revandûz'a bağlı Kelâle köyünde doğdu. Küçüklüğünde babasından Tecvit dersleri aldı. Ayrıca dini ilimlerden fıkıh, tefsir, bedî' ve hikmet dersleri aldı. İlim tahsilini tamamladıktan 1824 yılında vefat edene kadar ders vermekle ve irşad ileriyle uğraştı. Büyük âlim Muhammed b. Adem Bâlikî'den ilim tahsil etti. Ayrıca Molla Ahmed Kelâlî ve İbrahim Remekî ve benzeri büyük hocalara ders verdi.²⁷⁴

---

²⁶⁹ Abbas el-'Azzâvî, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî fi'l-'Irak*, el-Mecme'u'l-'ilmî el-'Irâkî matbaası, Bağdat, 1962, s. 158.

²⁷⁰ Zübeyr Bilal İsmail, *Ebübekir el-Mîr Rüstemî*, Mecelletü'l-hükmi'z-zâtî, sayı: 1, Erbil, 1984, s. 46-49.

²⁷¹ Şâvî, *İmâretü Bâdînân*, s. 224.

²⁷² Abbas el-'Azzâvî, *el-'Amâdiye fi muhtelifi'l-'usûr*, tahk: Hamdi Abdülhamid es-Selefi,, Abdülkerim Fendî, Kültür Bakanlığı matbaası, I. Baskı, Erbil, 1988, s. 87.

²⁷³ Ferhâdî, *el-İklîl*, s. 214.

²⁷⁴ Müderris, *'Ulemâuna fi hidmeti'd-dîn ve'l-'ilm*, s. 61.

2.4.6.7. Şeyh Taha b. Yahya Bâlîsânî el-Kürdî

1720 yılında Bâlîsân'da doğdu. 1790 yılında vefat etti. O dönemde Osmanlı Devleti'nin birçok bölgesine seyahat etti. Seyahati seviyordu. Seyahatlerini nesir ve şiir şeklinde yazdı. Bu yazdıklarında hayatını tümüyle bize aktarmıştır.²⁷⁵

2.4.6.8. Molla Ahmed b. Adem

Hayatı ve doğumu hakkında çok fazla bir bilgi yoktur. XVIII. yüzyılın ikinci yarısı ile XIX. yüzyılın ilk yarısında yaşadı. İmam, müderris ve meşhur bir âlimdi. Bâlik mıntıkası âlimlerinin başvuru kaynağı oldu. Babasından ders aldı ve ilim tahsili açısından büyük bir aşamaya ulaştı. Birçok âlim ondan ders aldı. Çok sayıda kitap telif etti. Ancak bunlar bölgede meydana gelen büyük olaylar sebebiyle kayboldu. *Mirkâtun Müsevva el-‘İzâm fî Şerhi Me‘mûli‘l-keîâm* adında bir kitabı vardır. Müderrislik yaptığı Memî Halân köyünden kendi köyü Rust'a dönüşü esnasında vefat etti. Memî Halân köyünde defnedildi.²⁷⁶

2.4.6.9. Molla Sa‘d el-Mâvelî

1784 yılında doğdu. Dini öğrenimini âlim Sıbgatullah Efendi'nin yanında tamamladı. İlmi ve zekasıyla tanınmıştır. Kitaplara düşkündü. Nerede bir kitap görse ilgisini çeker, edinmeyi arzu eder, onu kopyalar, ciltletir ve oturduğu Revandûz'a getirirdi. Molla Muhammed'den önce onun medresesinde müderristi. Birçok kez Erbil, Bağdat, Kerkük, Halep, Trabzon ve İstanbul'a seyahat etti. Daha sonra Revandûz'dan Musul'a gitti ve 1833 yılında orada öldü. Ölümünden sonra çocuğu olmadığı için Emir Büyük Muhammed Paşa, büyük kütüphanesini önemli miktarda bir parayla satın aldı ve Revandûz medresesine vakfetti.²⁷⁷

---

²⁷⁵ Kürdî, *Rihletü's-Şeyh Taha*, s. 45.

²⁷⁶ Salih, *Telhîsu'l-muharrir*, s. 31-37.

²⁷⁷ Müderris, *'Ulemâuna fî hidmeti'd-dîn ve'l-ilm*, s. 44.

2.4.6.10. Allame Abdurrahman el-Celî

1726 yılında Şîvaşân'da doğdu. Öğrenimine köyünün medresesinde başladı. Daha sonra o dönem öğrencilerinin yaptığı üzere kendisine uygun bir ilim merkezi aramak için dolaştı. Sonunda Allame Muhammed b. Hıdır el-Haydari'nin yanında karar kıldı. Onun yanında derslerini tamamladı ve ilmi icazetini aldı. Bunun sonucunda müderris, imam ve bölgedeki öğrencilerin başvurdukları biri oldu. 1802 yılında vefat etti. Nahiv alanında telif eserleri arasında Mevlana Cami'nin İbn Hâcib'in *Kâfiye*'si üzerine yazdığı şerh üzerine bir haşiyesi vardır. Ayrıca sarf alanında Kemaluddin el-Minsevî'nin *Şâfiye* kitabı üzerinde yazdığı şerh üzerine bir haşiyesi ve belagat alanında Teftâzânî'nin Muhtasar'ı ve Mutavvel'i üzerine yazdığı birer haşiyesi vardır.²⁷⁸

2.4.6.11. Şeyh Ahmed el-Hatîb el-Erbîlî

Mevlana Halid en-Nakşibendî'nin meşhur halifelerindendir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Erbil'de doğdu. Dönemin âlimlerinden icazet aldı.²⁷⁹ Erbil mescitlerinin birinde ders halkası kurdu. Sonra Erbil kalesindeki Cami-i Kebir'de hatiplik görevini üstlendi. Tercih edilen bir görüşe XIX. yüzyılın başlarında burası, Cuma namazının kılındığı tek camiydi. Burada hatip olarak şöhret buldu. Akli ve nakli ilimler alanında Erbil'de döneminin büyük âlimlerindendi. âlim, mutasavvıf, şair ve eğitimciydi. 1834 yılında vefat etti. Telif eserleri arasında *el-Envâru'l-Kudsiyye*, *Âdâbu's-Şeyh ve'l-Mürîd* ve *Kitâbu Nûri'l-hüdâ fî izâleti's-şibhi ve's-sadâ* kitapları sayılabilir. Bu son kitabın İstanbul'da yazma bir nüshası vardır.²⁸⁰

---

²⁷⁸ Bervârî, *İshâmu "Ulemâi Kürdistan*, s. 34; Müderris, *'Ulemâuna fî hidmeti'd-dîn ve'l-ilm*, s. 168.

²⁷⁹ Zübeyr Bilal İsmail, "Şeyh Ahmed Hatîb el-Erbîlî ve üsretü'l-Hatîb", *Mecelletü Kâvân*, sayı: 17, 7. yıl, Erbil, 1989, s. 153-160.

²⁸⁰ Dilşâd Hame Salih, Mustafa el-Berzencî, *'Ulemau'l-Ekrâd ve devruhum fî neşri'l-ilmî hilâle'l-karneyni's-sânî 'aşer ve'sâlis 'aşer*, Yüksek Lisans Tezi, Ma'hedü't-târîhi'l-'Arabî ve't-turâsi'l-'Arabî li'd-dirâsâti'l-'ulyâ, Bağdat, 2006, s. 2006, s. 129.

2.4.6.12. Molla Yahya Mizûrî

Yazarların çoğuna göre 1772 yılında Duhok şehrinin doğusunda yer alan Bâlete köyünde doğdu. İcazetini dönemin meşhur âlimlerinden aldı. Bunlardan biri Musul'daki Muhammed Paşa el-Celîfî medresesinde müderris olan Şeyh Cercis el-Erbîlî idi. Mizûrî, 1723'te İmâdiye, Musul ve Bağdat'ta müderrislik yaptı.²⁸¹ Amcasının ve sülalesinin katledilmesinden sonra Molla Yahya, Sorân Emirliğinin başkenti Revandûz'a geldi. Burada Büyük Emir Paşa ve Molla Hattî tarafından samimice karşılandı. Sorân'da senelerce kaldı. Ancak kaynaklarda Muhammed Paşa'nın Yezidilerden ve Behdînân Emirliğinden intikam aldığı tarihe kadar Molla Yahya'nın burada yaptığı işler hakkında bilgi bulunmamaktadır. Revandûz'dan ayrıldığı tarih hakkında da herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Başka âlimlerle birlikte Reşîd Mehmet Paşa ile görüşen heyet içindeydi. Nakşibendî tarikatına bağlıydı. 1836 yılında Bağdat'ta vefat etti.²⁸² Eserleri arasında Allame Ahmed b. Hacer el-Mekkî'nin *Tuhfe*'si ile *el-Vad'iyye risalesi*'nin '*İsâmuddin şerhi* üzerine birer haşiyesi ve *Mesâilu'l-hisâbiyye* üzerine bir şerhi bulunmaktadır.²⁸³

2.4.7. Meşhur Edip ve Şairler

Sorân Emirliği döneminde yaşamış edip ve şairlerden isimlerini tespit edebildiklerimiz şunlardır:

Ali Aşık, Hacı Kadir Koyî, Kâsîd, Şair Mevlana Hamza ve oğlu Ali b. Hamza. Şimdi bunlar hakkında elde ettiğimiz bilgileri aktaralım.

2.4.7.1. Ali Aşık

Ali Aşık diye tanınan bu şair ve edebiyatçının asıl adı Ali b. Muhammed'dir. 1782 yılında Revandûz şehrinde doğdu. Orada büyüdü ve yetişti. Bir süre öğrenim gördü. Bir müddet Emir Büyük Muhammed Paşa'nın hizmetinde çalıştı. 1815 yılında

---

²⁸¹ Nuri Abdurrahim İbrahim, *Molla Yahya el-Mizûrî ve cuhûduhu'l-ilmîyye*, Mecelletü fezîn, sayı: 15, Duhok, 1999, s. 173.

²⁸² Müderris, '*Ulemâuna fî hidmeti'd-dîn ve'l-ilm*, 621.

²⁸³ Muhammed Ali el-Karadâğî, *Verdü'l-Kürd fî hadîkatî'l-Kürd*, Dâru Aras, II. baskı, Erbil, 2007, s. 178.

vefat etti. Revandûz şehrinde bir kıza âşıktı. Uzun seneler geçtikten sonra sevdiğiyle sözlendi. Evlendiği gece henüz gerdeğe girmeden önce aniden öldü. Ayna zamanda eşi de öldü. Ali Aşık'ın çok sayıda aşk şiirleri vardır. Bu şiirler bugüne kadar kitapların kenarlarında kalmış olup bir araya getirilmemiştir.²⁸⁴

2.4.7.2. Hacı Kadir Koyî

Hacı Kadir Koyî, 1810 yılında Köysancak yakınlarında Kur Karac köyünde doğdu. Birkaç yıl sonra Babası Ahmed vefat etti. Bunun üzerine annesiyle birlikte Köysancak'a göç etti. Orada annesi onu Kur'an okumayı ve dini ilkeleri öğrenmesi için Kütütblara gönderdi. İslam ilimleriyle ilgili ilk dersleri bu şehrin camisinde aldı. Bir müddet sonra annesi de vefat etti. Bundan sonra Molla Ömer Künbedî adında bir akrabası onu himayesine aldı. O dönemde öğrenim gören diğer öğrenciler gibi ilim elde etmek için dolaşıyordu. Bu yolculuğundaki yol arkadaşı Abdullah Celîzâde Koyî idi. Öğrenim görmek için dört yıl İran Kürdistan'ında kaldı. Sonra Köysancak'a döndü. Şeyh Nebi Mâvelî ve müritleri ile olan mücadelesinde Hacı Kadir'in şiirden başka bir silahı yoktu. O da şiirle rakibine hücum etti. Bunun üzerine Şeyh, mutasavvıflardan oluşan müritlerini onun üzerine saldı. Daha sonra Hacı Kadir İstanbul'a gitti. Orada ikamet etmeye başladı, 1897 yılında orada vefat etti ve orada defnedildi. Vefat ettiğinde yaşı sekseni aşmıştı.²⁸⁵

2.4.7.3. Kâsîd

Asıl adı Hacı Bekir Ağa b. Muhammed Ağa b. Havîz Ağa b. Muhammed Emin b. Molla Bekir Ağa el-Havîzî'dir. 1785 yılında Köysancak'ta doğdu ve orada 1853 yılında orada vefat etti ve aile mezarlığında defnedildi. Şiirdeki mahlası Kâsîd idi. Köysancak'ta meşhur âlimlerin yanında okudu. Molla unvanını elde etti. Katıldığı edebi, siyasi ve sosyal meclisler oldukça canlıydı ve bu oturumlar, katılanlar için kendi liyakatleri ölçüsünde adeta edebiyat, siyaset, sanat ve sosyal medreseler konumundaydı. Kâsîd, usta bir şair, medrese ve büyük bir kütüphane

---

²⁸⁴ Reşîd Fendî, *el-Fikrû'l-kavmî el-Kürdî, Beyne Hânî ve Hâcî Kadir el-Kûyî*, Hacı Haşim matbaası, Duhok, Erbil, 2008, s. 104-105.

²⁸⁵ *A.e.*, s. 65-66.

sahibi biriydi. Molla ve Hacı Bekir lakaplarıyla da bilinmekteydi. Farsça yazan Kürt şairlerinden olup Kürtçe yazdığı şiirleri kaybolmuştur.²⁸⁶

2.4.7.4. Şair Mevlana Hamza ve Oğlu Ali b. Hamza

Mevlana Hamza ve oğlu Ali Hamza Sorânlı iki şairdir. Verâniyye aşiretindedirler. Harîr köyü halkındandırlar. Kitapları, şiirleri ve birçok haşiyeleri vardır. Söylendiğine göre bu ikisine ait Kürtçe yazılmış bir şiir divanı vardır.²⁸⁷

---

²⁸⁶ Fendî, *el-Fikrû'l-kavmî el-Kürdî*, s. 68.

²⁸⁷ Karadâğî, *Verdü'l-Kürd*, s. 55.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SORÂN EMİRLİĞİNDE İKTİSADİ HAYAT

Sorân Emirliği’de iktisadi yapı büyük ölçüde toplanan vergiler sayesinde ayakta kalmaktaydı. Sorân emirleri, vergi toplamaya önem vermişlerdir. Çünkü vergiler, Emirlik idaresinin, kendi otoritesine boyun eğen bütün bölgelerin ana gelir kaynağıydı. Vergi tahsili sistemi o dönemde ağırlıklı olarak toprak vergisine dayanıyordu.²⁸⁸ Bu uygulama, Osmanlı sisteminden alınmıştı ya da büyük ölçüde o sisteme benzemektedir. Sorân Emirliği, egemenliği altında bulunan bütün bölgelerden vergi topluyordu. Ancak vergi sisteminin bütün özellikleri hakkında elimizde yeterli bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte Emir Muhammed’in vergi sistemi çerçevesinde yaptığı bazı düzenlemelerden birtakım sonuçlar çıkarabiliriz.²⁸⁹

Doktor Ravs, Emirliğin vergi sistemi hakkında bazı bilgiler vermiştir. Seyyah Fraser, ondan naklen Emir Muhammed’in, Erbil’in çevresindeki toprakları “iltizam” yoluyla aşiret reislerine dağıttığını söylemiştir.²⁹⁰ Doktor Ravs, aynı zamanda Emir Muhammed’in yönetimi altında bulunan Altınköprü ve Erbil’in, ovalık, çiçekler ve her türlü yeşillikle bezeli bir durumda olduğunu ifade etmiştir.²⁹¹

Sorân Emirliğinde vergiler ve harçlar çeşitli kısımlara ayrılmaktaydı. Bir kısmı çiftçilerin vermeleri gereken vergilerdi. Diğer bir çeşidi topraktan ve toprak ürünlerinden alınan vergilerdi. Üçüncü bir çeşidi de hayvanlardan alınan ve ayrıca ziraatla ve ziraat mekanlarıyla ilgili olan vergileriydi. Bir de gayri müslimlerden

---

²⁸⁸ Nebez, **el-Emiru'l-Kürdî**, s. 119.

²⁸⁹ Osman, **Kürdistan el-Cenûbiyye**, s. 333-334.

²⁹⁰ Mesud Muhammed, **Hacı Kâdir Koyî**, Alemü'l-Kürd matbaası, Bağdat, 1976, I, 118.

²⁹¹ Celil, **Ekradü'l-imbaraturiyyeti'l-'Usmaniyye**, s. 134.

alınan “cizye” vardı. Tüccarlardan farklılıklarına göre alınan harçlar da bir başka vergi çeşidiydi. Sanatkarlardan ve ürünlerinden²⁹² alınan miktarlar da söz konusuydu. Muhammed Paşa, Emir olmadan önce babası Mustafa Bey’in Harîr mıntikasındaki haraç ve zekat kontrol görevlisiydi.

3.1. TARIM VE HAYVANCILIK

Zirai faaliyetler ve hayvan yetiştiriciliği, Sorân Emirliğinin temel geçim kaynağıydı. Bunlardan sonra da ticari faaliyetler ile her türlü ticari ilişkiler geliyordu. Sanatkarlık faaliyetleri de son sırada yer alıyordu.

3.1.1. Zirai Faaliyetler

Sorân’ın zirai hayatı tamamen yağmurların yağmasına dayalıdır. Ziraat için en önemli faktör verimli topraktır. Kürt âlim İbn Adem Bâlikî²⁹³ şöyle der: “*Yağmur yüklü bulutlar ortaya çıktığında Allah’ın kudretiyle bulutları gidermek ve yağmur yağdırmakla görevli olan Mikail gelecek ve tütün ve keçi boynuzu bahçelerini sulayacaktır.*” Bunlar İbn Adem’in yaşadığı Bâlik bölgesinde ekilen bitkilerdendir. İbn Adem bu sözleri söylemiştir. Emir küçük Oğuz Bey (1956-1957) çiftçilere ve ziraata çok önem verdi ve zirai refah sağlamak için çalıştı. Oğuz Bey, işlerini kolaylaştırmak için çiftçilere toprak vererek onları destekledi.²⁹⁴

Ziraat, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda ekonominin ana damarıydı. Bu nedenle Sorân Emirleri ziraata büyük önem vermişlerdir. Bu konuya en fazla önem verenlerden biri de Şeyhân, ‘Akra, ‘Îmâdiye, Kuysancak ve Erbil’i egemenliğine aldıktan sonra Muhammed Paşa olmuştur. Çünkü bu topraklarda geniş ve ziraata elverişli ovalar bulunmaktaydı. Çünkü buralar verimli toprakları ve bol zirai ürünleriyle tanınmaktaydı. Emir Muhammed Paşa, çok sayıda sulama kanalları kazdırdı. Böylece toprakların çoğu canlandırılarak ziraata elverişli hale geldi.²⁹⁵

²⁹² Osman Ali, *Dirâsât fi’l-hareketi’l-Kürdiyye el-Mu’âsıra 1733-1947*, Kültür matbaası, Erbil, 2003, s. 29; Ed-Demlûcî, *Îmâretu Behdînân*, s. 49; Seyyâr Cemil, *Zu’amâ’u ve efendiyye el-bâşâvât el-‘Usmâniyyûn ve’n-nehvediyûn*, Dâru’l-Ehliyye, Amman, I, baskı, 1999, s. 153.

²⁹³ Reşîd Fendî, *el-Fikrû’l-Kürdî beyne Hânî ve Hâcî Kâdirî Koyî*, Hacı Hâşim matbaası, Erbil, 2008, s. 104-105.

²⁹⁴ Mizûrî, *Târîhu Revandûz*, s. 212.

²⁹⁵ Yahya, *Tanzîmâtü’l-Emir Muhammed Paşa*, s. 156.

Emir Muhammed, askeri güçlerinin yarısını, zamanı geldiğinde hasat işlerini gerçekleştirmek için çiftçilerin arazilerine gönderirdi.²⁹⁶ Bu adımın atılması, çiftçilerin ve ekin işleriyle uğraşan tabakanın orduya katıldığını göstermektedir. Bu nedenle Büyük Muhammed Paşa'nın, çiftçileri Sorân Emirliği ordusunda değerlendiren ilk Kürt Emir olduğunu söylemek mümkündür.²⁹⁷ Büyük Muhammed Paşa, Erbil'i ele geçirdiğinde buranın yöneticisi olan Yakub Ağa'yı yakalayıp hapse atmıştı. Onun en çetin hasımlarından olduğu halde Yakub Ağanın muhafızlarla birlikte, ekilmesi düşünülen toprakları planlaması için Arapkendi köyüne gitmesine izin verdi. Muhafızların dalgınlığından yayınlanan Yakup Ağa onların ellerinden kurtulup kaçtı.²⁹⁸

Sorân Emirliğindeki zirai aletler, diğer bölgelerde olduğu gibi ilkel ve eski aletlerdi. Toprağı, ağaçtan yapılan aletlerle sürüyorlardı. Bu aletleri öküzler, eşekler veya katırlar çekiyorlardı.²⁹⁹ Eğer çiftçiler bu aletlere de sahip değilse o civardaki dağlık bölge ve köylere mahsus el aletleriyle toprağı sürmeye çalışıyorlardı. Emirliğin topraklarının büyük çoğunluğu sert ve kuru olup yağmura dayalıydı. Hasat edilen ürünlerin çoğu bire on verirdi. Bazı senelerde bu oran bire yirmi ile kırka bir bazen de bire altmışa kadar çıkardı.

Sorân Emirliğinin merkezi Revandûz ve çevresiydi. Burası dağlık bir bölge olmakla beraber çeşitli ve bol ürün yetiştirilebiliyordu. Revandûz, özellikle pirinç, tütün, keçiboynuzu, elma, kaysı, armut, incir ve nar gibi çeşitli meyveler, ayrıca hurma ve yabani fıstık ağacı gibi meyve veren ağaçlar ile palamut mazı ve ceviz ağaçları ile meşhurdur.³⁰⁰ Bu bölgelerde yaşayan halk, sonbahardan itibaren şiddetli geçen kış mevsimi için kendileri ve hayvanları için zahire depolarlardı.³⁰¹ Abdurrezzak Isfahânî'nin ifade ettiğine göre Revandûz halkının ihtiyaç duyduğu tahıl ve zahireler Kerkük ve Musul'dan ithal ediliyordu.³⁰²

---

²⁹⁶ Fraser, **Rihletü Fraser**, s. 26.

²⁹⁷ İskender, **Kıyâmu Nizâmi'l-imâretiy fi Kürdistan**, s. 174.

²⁹⁸ Hâdî Reşîd Çavuşlı, **Turâsu Erbil et-târîhî**, Musul Üniversitesi matbaaları, Musul, 1985, s. 23.

²⁹⁹ Mizûrî, **Târîhu Râvenduz**, s. 263.

³⁰⁰ Mevlud Bigalı, Tarık Cambaz, **Revandûz Medinetü'l-Bâşa el-Kebîr**, Süleymaniye, 2006, s. 106.

³⁰¹ Bigalı, Cambaz, **Revandûz Medinetü'l-Bâşa el-Kebîr**, s. 11.

³⁰² Abdurrezzak Isfahânî, **Ahvâlu Üşneviye**, Yazma eser, Avusturya devleti müzelerindeki aslından istinsah edilmiş Revandûz'da Fahri Silahşör'ün elinde bulunan kopya.

Harîr bölgesi halkı da çiftçilikle meşgul idi. Onlar da büyük bahçelere sahiptiler ve buğday, arpa ve tütün ekiyorlardı.³⁰³ Barzân mıntıkası ise buğday ve arpa ekimine dayanıyordu. Kıtık yıllarında dağ palamudunu topluyorlar, öğütüp un haline getiriyorlar ve ekmek yapıyorlardı.³⁰⁴

Erbil, Ankâve ve çevresinde yetiştirilen ürünlerin başında ise buğday, arpa, mercimek ve humus geliyordu. Musul Vilayet Salnamesi, Erbil'in³⁰⁵ ve ona bağlı bölgelerin, orada bulunan zirai topraklara bağlı olarak ziraatla meşhur olduğunu ifade etmektedir. Burada üretilen ürünler, Bağdat vilayetinin ihtiyaç duyduğu zirai ürünlerin esas kaynağını teşkil etmektedir. Hatta aynı Salname'deki ifadeye göre Bağdat'ın tahıl ambarını oluşturmaktadır.³⁰⁶ Niebuhr, Erbil'deki ziraattan bahisle şöyle demektedir: "Erbil mıntikasındaki topraklar nehirler ve kanallarla sulanmamaktadır. Bu bölgede ekilen buğday bire on ürün vermektedir. En iyi ürün verdiği senede bu miktar, bire on beşi aşmamaktadır. Ekilmesi yağmurlara dayalı olan buğday, nehir sularıyla sulanan buğdaylara göre daha bereketli, öğütülmeye daha uygun ve tadı daha lezzetli olmaktadır."³⁰⁷

Şaklava, çevredeki toprakların sulanması için bol miktarda suya sahip olduğu için Sorân'ın en verimli ve en iyi bölgelerinden biriydi. Bu bölgede ceviz ve kavak ağaçları yetişiyordu. Bahçelerde çok miktarda armut, şeftali, elma, erik, ayva ve üzüm bulunuyordu. Şaklâva'nın üst kısımlarında, yüksek dağ yamaçlarında ve vadilerde geniş alanlarda üzüm asmaları vardı.³⁰⁸

Genel olarak diyebiliriz ki Sorân Emirliğinde ziraat iyi durumdaydı. Bütün zaruri maddelerin üretimi yerel olarak gerçekleşiyordu. Kendi kendine yetme özelliği Sorân Emirliği ekonomisini Osmanlı Devleti'nin ekonomisinden bağımsız hale getirdi. Çünkü halk, her türlü tarımsal maddenin üretiminde kendi ayakları üzerinde duruyordu. Sarp yamaçlar ve vadilerde istedikleri her türlü ürünü yetiştirmek az bir

---

³⁰³ Celîl, **Ekrâdü'l-imparâtureyyeti'l-'Usmâniyye**, s. 34.

³⁰⁴ Hannâ Abdülâhad Rofo, **Lemhatun 'an 'Ankâve mâdîhâ ve hâdirihâ**, Kültür bakanlığı matbaası, Erbil, I. Baskı, 1996, s. 19.

³⁰⁵ 'Îmâd Abdüsselam Rauf, **Dirâsât vesâikiyye fi târihi'l-Kürdi'l-hadîs ve hadâretihim**, I. Baskı, Kültür matbaası, Erbil, 2008, s. 36-37

³⁰⁶ Abdülcabbar Kâdir Gafur, "Erbil fi's-Salnâmâti'l-'Usmâniyye", **Mecelletü Kâvân**, sayı: 19, Erbil, 1990.

³⁰⁷ Niebuhr, **Rihletü Niebuhr ile'l-'Irâk fi'l-karni's-sâmin 'aşer**, çev: Mahmud Hüseyin Emin, Kültür Bakanlığı yayınları, Bağdat, 1965, s. 90-91.

³⁰⁸ Hamilton, **Tarîk fi Kürdistan**, çev: Cercîs Fethullah, Dâru'l-Hâfız, Bağdat, 1973, s. 54.

çabayla mümkün oluyordu. Ormandan elde edilen ürünler, sular ve hayvanlar hiç eksik olmuyordu. Bununla birlikte Sorân toprakları, yağmurlar az yağdığı yahut ekinleri yok eden çekirge sürüleri geldiği zaman kuraklıkla da yüz yüze kalıyordu. Nitekim böyle bir olay, 1829 yılında meydana gelmişti. Kıtık, bu bölgenin halkının aç kalma sebebi oluyordu.³⁰⁹

Çalışma alanı bulunan yerlere göç, alışılmış bir durum idi. Şaklâva sakinleri, yazın bahçelerin bulunduğu yerlere gidiyor, orada meyve kurutma ve reçel yapma işleriyle meşgul oluyor, kış mevsiminde de evlerine geri dönüyorlardı.³¹⁰

3.1.2. Hayvansal Ürünler ve Üretim Faaliyetleri

Sorân Emirliğinde ekonomik hayatın dayalı olduğu ikinci sektör hayvancılıktır. Meracılık, halkın geçim faaliyetleri arasında önemli bir yer teşkil etmektedir.³¹¹ Açıktır ki Sorân Emirliğinin sahip olduğu bölgelerdeki meracılık hayatının gelişmesi, otlakların varlığıyla çok yakından ilişkilidir. Sığır ve koyunlardan elde edilen hayvansal ürünler, yöre halkının bu işe özel bir önem vermesi sebebiyle en büyük oranı teşkil etmektedir. Halk, birinci derecede hayvanların etlerinden, ayrıca süt, deri ve yün gibi diğer ürünlerden faydalanmaktaydı. Erbil ve çevresinin halkı özellikle ova bölgelerinde yaşayanlar koyun yetiştirmeye özen göstermişlerdir.³¹² Bundan sonra hayvan yetiştiriciliğinde ikinci sırayı sığırlar ve inekler almaktaydı. Hayvanlar da temelde iki amaçla kullanılmaktaydı: Süt ve süttten üretilen diğer ürünler elde etmek ve toprağın sürülmesinde faydalanmak.³¹³

Sorân Emirliğinin içinde bulunduğu askeri şartlara ve ticari faaliyetlere bağlı olarak atların varlığı da bu bölge halkı için, özellikle de zengin aileler için oldukça

---

³⁰⁹ Ali Seydo Gorânî, **Min ‘Ammân ile’l-‘İmâdiye ev cevletun fi Kürdistan el-cenûbiyye**, takdim: Sa’d Ebûdiyye, Dâru’l-Beşîr, II, baskı, Amman, 1996, s. 121.

³¹⁰ Aziz Abdülhad Nebâtî, **Târîhu ‘Ankâve**, Salahuddin Üniversitesi matbaası, I. Baskı, Erbil, 2000, s. 188.

³¹¹ Nebez, **el-Emirü’l-Kürdî**, s. 119.

³¹² Martin Van Bruinesen, **el-Ağa ve’s-Şeyh ve’d-devle el-Bünye’l-ictimâ’iyye ve’s-siyâsiyye ki Kürdistan**, çev: Ahmed Hüseyin, Erbil, 2007, s. 52.

³¹³ Henry Field, **Cenûbu Kürdistan Dirâse antropolojîyye**, çev: Cercis Fethullâh, Dâru Aras, I. Baskı, Erbil, 2001, s. 23.

önemliydi. Bunun dışında atlar, yolculuk ve taşımacılık için de önemli bir araçtı.³¹⁴ Kürt bölgelerinde zirai alanlarda ve ürünleri yerel pazarlara taşıma amacıyla eşeklerden ve katırlardan da sıkça yararlanılırdı. Köyler ve yakın yerler arasındaki taşımacılıkta da bu hayvanlar kullanılıyordu.

O dönemde zirai hayat hayvancılık kadar canlı değildi. Çünkü ziraat, köylerde ve kırsal alanda yerleşmeye dayalıydı. Hayvancılık ise taşımacılık ve sürekli göçle ilişkiliydi. Bu nedenle hayvanlarıyla otlak alanlarına giden göçebeler söz konusuydu. Bilbâs aşireti ve diğer göçebe aşiretler büyük hayvan sürülerine sahiptiler³¹⁵ ve otlaklarda uzun bir süre veya birkaç ay kalırlar ve bazen yüzlerce kilometrelik alanlarda hayvanlarını otlatırlardı. Bu tür bir hayat yaşayanların, ziraata dayalı yaşamaları pek mümkün değildi. Aşiretler, Sorân mntikasına geldiklerinde hayvanlarını, otlamaları için Revandûz yolu karşısında bulunan dağlara bırakırlardı.³¹⁶

Vood'un işaret ettiğine göre Büyük Muhammed Paşa, kendi egemenliği altında bulunan bölgelerin güvenliğini garanti altına almak için bütün hayvanları, sürüleri, çobanları ve fakir olarak kabul edilen çiftçilerin mal varlıklarını, diğer Osmanlı topraklarına göre daha güvenli ve daha korunaklı olan ülkesine topladı.³¹⁷ Gerçekte Sorân Emirliğinin topraklarının çoğu dağlık alanlardan oluşuyordu. Orada bulunan doğal otlaklar çok geniş alanlara yayılıyordu. Bu da keçi ve koyun sürülerinin otlatılması için gerekli olan ihtiyacı karşılıyordu.³¹⁸

O dönemde her ailenin bazı kümes hayvanları vardı. Bunlar arasında tavuk, horoz, hindi, kaz, ördek ve başka kuş cinsleri sayılabilir. Diğer kürt bölgelerinde de olduğu gibi burada da aileler, bu hayvanların etlerinden ve yumurtalarından faydalanıyorlardı. Bütün bunlar günlük tüketime yönelikti. Bundan fazla kalan kısmı satıyorlardı ve ihtiyaç duydukları şeyleri satın alıyorlardı. Ayrıca tilki, ayı, sincap,

---

³¹⁴ Mukriyânî, *Mûcezu târihi umerâ'i Soran*, s. 40.

³¹⁵ Feyderîcî, *Rahhâletü Evrubbiyyîn fi'l-'Irâk*, çev: Butros Haddâd, I. Baskı, Dâru'l-Vifâk, Lenden, 2007, s. 106-107.

³¹⁶ Mâlîbârd, *Nevâ'îru'l-Furât ve beyne'l-'Arab ve'l-Ekrâd*, çev: Hüseyin Kebbe, Rabita matbaası, Bağdat, 1957, s. 34.

³¹⁷ Fahri Şemsüddin Silahşör, *Devrü'l-İngiliz fi sukûti imâreti Soran el-Kürdiyye 'alâ dav'i resâili Richard Wood ve'l-vesâik el-Kâcarîyye*, I. Baskı, Süleymaniye 1999, s. 15.

³¹⁸ Muhammed Necmeddin en-Nakşibendî, "*el-Kürd ve'l-Kürdistan*", İslam ansiklopedisinde yayınlanan bir araştırma, Maruf matbaası, Bağdat, 2002, s. 20.

kunduz gibi bazı kara hayvanlarının ve kartal gibi kuş cinslerinin derilerinden de faydalanıyorlardı.³¹⁹

Kaynaklarda yer aldığına göre ipek böcekçiliği ve ipek üretimi de Sorân Emirliği'ne bağlı bölgelerin birçoğunda yaygındı. Erbil şehri bunlardan biriydi. Burada özellikle de Revandûz bölgesinde ve çevresinde arıcılıkla da uğraşılıyordu. Revandûz halkı, önemli miktarda kaliteli bal üretiyordu.³²⁰

Genel olarak diyebiliriz ki Sorânlı aileler, daha çok üretici konumundaydılar. Sorân Emirliğine bağlı bölgelerde ekonomi, doğrudan ve kendi kendine yeten bir anlayışla dayanıyordu. Bu aileler üretim fazlası ürünlerini para karşılığı satıyorlar ve onunla ihtiyaç duydukları maddeleri satın alıyorlar ya da doğrudan takas ediyorlardı. Bu nedenle ekonomileri, doğal ekonomi konumundaydı.

3.2. MALİ SİSTEM

3.2.1. Para ve Döviz Basımı

Para, ekonomik, bilimsel, dini ve sanayi alanlarında medeniyetin önemli bir yönünü temsil etmektedir.³²¹ Sorân Emirliğinde para basımı meselesi günümüze kadar uzun tartışmalara sahne olmuş bir konudur. Bunun nedeni de bu paraların örneklerinin bulunmamasıdır. Bu, daha çok bölgede meydana gelen olaylarla ilgilidir. Öte yandan bu paralar altın ve gümüşlendi. Bu nedenle para basımı için tekrar tekrar kullanılmıştır. Emir Muhammed Paşa, aşağıdaki çeşitlerini bastırmıştır:³²²

Yüzlük: on beş kuruşa denktir.

Riyal: On bir kuruşa denktir.

Kuruş: yedi kuruşa denktir.

Tengir. Dört kuruşa denktir.

Celak: Kuruşun dörtte üçüne denktir.

Hudabende: Dörtte bir kuruşa denktir.

---

³¹⁹ Osman, *Kürdistan el-Cenûbiyye*, s. 381.

³²⁰ Rofo, *Lemhatun 'an 'Ankâve mâdîhâ ve hâdirihâ*, s. 43.

³²¹ İ'timad Yusuf Ahmed, el-Kusayrî, "en-Nukûdu'l-leti duribet fi'l-'Irak hilale fetreti'l-hukmi'l-'Usmânî", *Mecelletü'l-meskûkât*, sayı: 16,17, Bağdat, 2007, s. 219, 234.

³²² Mukriyânî, *Mûcezu târihi umerâ'i Soran*, s. 41.

Şây: Yarım kuruşa denktir.

Her 100 kuruş, 1 Osmanlı altın lirası karşılığıdır. Bu basılan paraların bazıları altından, bazıları gümüşten, bazıları da bakırdandır. Ayrıca küçük, ancak kalın olan çeşitleri vardır. İki yüzünden biri üzerinde güzel Farsî bir hatla “Emir Mansur Muhammed Bey”, diğer yüzünde ise “Revandûz’da basılmıştır” ifadeleri yer almaktadır. Ancak çok kullanılmaktan dolayı basım tarihleri silinmiştir. Sorân Emirliği paraları da Bağdat vilayeti paraları gibi isim ve tarz bakımından Osmanlı paralarından etkilenmiştir.³²³

Araştırmacı Fahri Silahşör, Sorânî paralarını İran’dan getirtmek için çaba göstermiştir. Büyük Muhammed Paşa dönemine ait bir para İran’da Semnân müzesinde bulunmaktadır.³²⁴ Osmanlılar uzak vilayetlerin valilerine para basma izni vermiş ve Irak’ta çok ve değişik paralar yayılmıştı. Para sisteminin tek kayıt altına alınması, ancak 1840 yılından sonra gerçekleşmişti.³²⁵ Sorân Emirliği’nin ekonomik ve askeri gücü, kapladığı alan ve Osmanlı Devleti ve İran’la ayrıca Bağdat ve Musul valileri ile olan ilişkilerinin boyutu, onu para basmaya ehliyetli hale getirmişti.³²⁶

Sorân’da tedavülde bulunan paralara gelince, bunlar bölgenin her tarafında geçerliydi. Bu nedenle Sorân Emirliğinde tüccarlar ve o bölge halkı tarafından kullanılan bütün paralar yürürlükteydi. Bu paraların Osmanlı, Hint, Avrupa hatta İran paraları olması bir şeyi değiştirmiyordu. Her hangi bir bölgede değişik para birimlerinin tedavülde olması o bölge ile diğer ülkeler arasında ticari ilişkilerin bulunduğunu göstermektedir. Elbette bir para biriminin değeri genel anlamda her yerde sabit değildir. Piyasa değerlerine ve ticari ilişkiler sistemine göre değişmektedir. Doğuda en yaygın olan para birimi kuruş idi. Onun da değeri yerden yere farklılık arz ediyordu.³²⁷

Sorân Emirliğinin, Büyük Muhammed Paşa’nın elinde bulunan mal ve servetin tutarı 360.000 kese dirhem yahut buna denk 1.300.000 İngiliz Sterlindi.³²⁸ Muhammed Paşa’nın, Sadrazam Muhammed Reşit Paşa’ya teslim olmasından sonra

---

³²³ Yahya, *Tanzîmâtü’l-Emir Muhammed Bâşâ*, s. 152.

³²⁴ Nebez, *Mukabele şahsiyye me’a Fahri Silahşör fi beytihi bi tarihi 09/01/2009*.

³²⁵ Abbas el-‘Azzâvî, *Târîhu’n-nukûdi’l-‘Irâkıyye lima ba‘de’l-‘uhûdi’l-‘Abbâsiyye 1258-1917*, Bağdat, 1958, s. 123-124.

³²⁶ Yahya, *Tanzîmâtü’l-Emir Muhammed başâ*, s. 157.

³²⁷ Feydercî, *Rahhâletün Evrubbiyyûn*, s. 116.

³²⁸ Silahşör, *Devru’l-İngiliz*, s. 5.

Reşit Paşa, Muhammed Paşa'nın Revandûz'da gömülü bulunan bütün bu mallarına ve hazinelerine el koydu. Bütün bu mallar 260 katır yükü tutuyordu ve hepsi İstanbul'a götürüldü. Reşit Paşa, Muhammed Paşa'nın İran'daki Kaçar hanedanına gönderdiği çok miktardaki mallara da sahip olamadığı için oldukça üzülmüştü.³²⁹

Sorân Emirliğinde tedavülde bulunan paralar ve ticari sikkeler şunlardı: Akçe-Dirhem, Riyal, Kuruş, Tuman, Fülüs ve Rupi. Şimdi bunları tanıtalım.

Akçe –Dirhem

Bu bir Osmanlı gümüş para birimidir. XVI. yüzyılda ve sonrasında kullanılmaktaydı. Bu para birimine Türkçe'de Akçe³³⁰, başka bölgelerde ise Dirhem adı verilmekteydi.³³¹ 1890 yılında vefat eden Kürt seyyah Taha b. Yahya el-Kürdî, bunu gezi notlarında zikretmiştir. Bunu 1786 yılından önce Bâlîsân bölgelerinde çalınan develerin satış hikayesini anlatırken nakletmiştir. Kitapların kopyalarını çıkaranlardan biri *Fethu'l-vahhâb bi Şerhi Menheci't-tullâb* isimli kitabında şu ifadeyi yazmıştır: "Fakih Hasan Zeyve'î, Molla Muhammed el-Hattî'ye 82 riyalden 2 buçuk dirhem eksik bir miktarı borç olarak vermektedir."³³² Bu ifadeden her iki para biriminin de alış verişi için ve borç işlemlerinde kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Riyal

Sorânlı Mustafa Bey zamanında Bâbânlı kuvvetler, Revandûz'u kuşatma altına aldığı Bâbânlı bir savaşçı ile kendisini öldürmek isteyen Sorânlı bir savaşçı arasında geçen olayda bu para biriminin adı geçmektedir. Büyük Muhammed Paşa, yönetimi babasından devralırken ileri sürdüğü şartların ilkinde "babasının kendisine 60.000 riyal, annesinin annesinin de kendisine 30.000. riyal vermesini" ifade ederek bu para biriminden söz etmiştir. Muhammed Paşa, yönetimi üstlenmesinin başında savaş hazırlıkları için 40 bin riyal karşılığında çeşitli malzemeler satın almıştır. Ayrıca top yapımını üstlenen atölyenin müdür ve işçilerine bir defada bir miktar altın riyal verdiğine dair bilgiler vardır.³³³

---

³²⁹ Abdülaziz Süleyman Nevvâr, *Târîhu'l-'Irâki'l-hadîs min nihayeti Davud Başa ile hükmi Midhat Başa*, Dâru'l-kutubi'l-'Arabî, Kahire, 1968, s. 102.

³³⁰ Sabbâğ, *el-Mu'cemu'l-câmi'*, s. 89.

³³¹ Osman, *Kürdistan el-Cenûbiyye*, s. 368.

³³² Muhammed Ali Karadağî, *Temyüzü'l-'Ulemâi'l-Kürd 'an tarîki'l-mahtûtât*, Mektebetü Aras, Erbil, 2004, s. 98.

³³³ Mukriyânî, *Mûcezu târihi umerâ'i Soran*, s. 23, 24,44.

Kuruş

İlk defa 1688 yılında basılan bir Osmanlı gümüş para birimidir. Bir kuruş, 40 (kırk) para değerindedir. 1774-1829 yılları arasında ve sonraki dönemlerde değeri düşmüştür.³³⁴ Doğuda en yaygın olan para birimidir. Değeri yerden yere değişmektedir.³³⁵

Bağdat valisi Laz Ali Rıza, 1837 yılında Muhammed Paşa'nın egemenliği altında bulunan bölgelerden yıllık olarak İstanbul'daki devlet hazinesine aktarılmak üzere iki bin kese, yani bir milyon kuruş para talep etmiştir. Bir kese Akçe, 500 kuruş değerindedir.³³⁶

Tuman

Bu para birimi Kaçar hanedanına ait 1829 tarihli bir belgede, Muhammed Han Zengene Emir Nizam'ın, Sadrazam Muhammed Reşit Paşa'ya yazdığı bir risalede zikredilmektedir. Bu risalede Büyük Muhammed Paşa'nın Kürdistan'ın doğu bölgelerini işgal etmesi esnasında yaptıklarından söz edilmektedir. Buna göre Muhammed Paşa, Merkûr bölgesinde 40 bin Tuman'e yakın miktarda bir mal ele geçirmiştir. Ayrıca 1830 yılında Sorân Emiri, Mahabad taraflarını işgal karşılığında İran Şahına 30 bin Tuman ödeme yapmıştır. Muhammed Paşa, onlarla savaşında Farısların birçok malını ele geçirmiştir. Bu malların değeri de 200.000 Tuman ya da 800.000 Bağdat kuruşu değerindedir.³³⁷

Büyük Muhammed Paşa, Osmanlı ordusu ile Bağdat ve Musul vilayetleri kuvvetlerinin, Emirliğine karşı yürüttükleri ortak saldırılarda Kaçarlarla anlaşma yaptı. Kaçarları emirliği ona terk etmek ve kendilerine sığınmak zorunda kaldığı takdirde 20 milyon Tuman karşılığında yardım edeceklerdi. Bu anlaşmaya göre bu miktarı kendi özel malından verdi. Bu şekilde ilk ödemede İran'a 30 bin Tuman miktarı, üzerinde borç olarak saydığı kısmın bir taksidi şeklinde nakit olarak verdi. İlk taksiti gönderdikten sonra Kaçarlı yöneticiler, diğer taksitlerini de teslim almak üzere temsilcilerini gönderdiler. Fakat Richard Wood'un, Emir Muhammed Paşa'nın

---

³³⁴ Fevziye Sabir, "en-Nukûd fi'l-'Irâk 1839-1931", **Mecelletü'l-meskûkât**, sayı: 14,15, Bağdat, 2002, s. 163.

³³⁵ 'Azzâvî, **Târîhu'n-nukûdi'l-'Irâkıyye**, s. 146-147.

³³⁶ Abdurrahkîb Yusuf, **Hudûdu Kürdistan el-Cenûbiyye târîhiyyen ve coğrâfiyyen hilâle hamseti âlâfi 'âmin ve mâ terettebe 'alâ ilhâkîhâ bi'l-'Irâk**, Şefân matbaası, I. Baskı, Süleymaniye, 2005, s. 112.

³³⁷ Silâhşör, **Devru'l-İngiliz**, s. 17.

sarayına gelip onunla görüşmesi esnasında ve Emirliğini kuşatma altına alan kuvvetlerle savaşması esnasında aralarındaki bu görüşmeler durmuştu.³³⁸

Fülûs

Yunanca bir kelime olup madeni bakır paralara verilen isimdir.³³⁹ *Zübdetü'l-Âsâri'l-celiyye fi'l-havâdisi'l-eradiyye* (1785-1786) isimli kitapta şu ifade yer almaktadır: “Orada teneke, kurşun ve kesilmiş demirlerden yapılmış Fülûs çoğaldı.” Hatta Sağge³⁴⁰ para birimi, yirmi Fülûs olmuştu. Fülûs kelimesi, Şair Kâsîd’in bir beytinde geçmektedir. Şair şöyle demektedir:

Satın almıyor bu dönemin insanları iyi şeyleri Fülûs ile

Kalemimi kendin kır, uğraşma şiir sanatı ile³⁴¹

Rupi

Rupi, bir Hint para birimidir. Miladi XVII. yüzyılın ilk yarısında Doğu Hindistan şirketi Basra’da faaliyetlerine başladığında bu para birimi ile alışveriş artmıştı. Seyyah Taylor, 1790 yılında Irak’a düzenlediği gezisine ait notlarda bu para biriminden söz ederken: “Burada Hint Rupisi de kullanılmakta ve değeri beş buçuk Mahmûdî³⁴² civarındadır.”³⁴³ demektedir. Hint Rupisi üzerinde Kraliçe Viktorya’nın resmi bulunmaktadır.³⁴⁴ Bu para birimi, Sorân Emirliğinde resmi daireler tarafından tedavülde tutulmuştur. Emir Büyük Muhammed Paşa döneminde hayvan vergisi Rupi ile alınmaktaydı. Her bir baş hayvan için bir Rupi belirlenmişti. Sorân Emiri de Rupi ile işlerini görüyordu.³⁴⁵

³³⁸ Silâhşör, *Devru'l-İngiliz*, s. 17.

³³⁹ ‘Azzâvî, *Târîhu'n-nukûdi'l-İrâkıyye*, s. 153-154.

³⁴⁰ “Sağge, küçük bir Osmanlı para birimidir. Musul’da yaygındı. Bir “Para”nın üçte biri ya da kırk Paraya denk olan Kuruş’un 1/120’si değerindeydi.” Yâsîn Hayrullah el-Ömerî, *Zübdetü'l-‘As’ari'l-celiyye fi'l-havâdisi'l-eradiyye*, thk: ‘İmâd Abdüsselam Rauf, Edebiyet matbaası, Necefü'l-Eşref, 1974, s. 157.

³⁴¹ Nahid Abdurrezak Defter el-Kaysî, *en-Nukûd fi Kürdistan*, Kültür Bakanlığı, Süleymaniye, 2005, s. 456.

³⁴² “Mahmûdî: Gümüşten yapılan küçük bir para birimidir. Altından yapılan Mahmûdiye’den farklıdır.” Bkz: Feydericî, *Rahhâletün Evrubbiyyûn*, s. 116.

³⁴³ Feydericî, *Rahhâletün Evrubbiyyûn*, s. 116.

³⁴⁴ Kaysî, *en-Nukûd fi Kürdistan*, s. 456.

³⁴⁵ Isfahânî, *Ahvâlu Üşneviye*, s. 15.

3.2.2. Vergiler

Sorân emirleri, kendi egemenlikleri altındaki bölgelerde vergilere ve vergi toplamaya önem vermişlerdir. Çünkü vergiler, emirliklerinin yönetiminde temel mali kaynaktı. O dönemde vergi toplama sistemi yürürlükte olan toprak vergisi temeline dayanıyordu.³⁴⁶ Bu da Sorân Emirliğinde ve Revandûz'daki vergi sisteminin Osmanlı Devleti'nin başka herhangi bir sisteme benzediği anlamına gelmektedir. Sorân Emirliği de diğer emirlikler gibi vergileri ülkenin her tarafından toplamaktaydı. Vergiler ve vergi toplama sistemi hakkında yeterli bilgi bulunmamakla birlikte özellikle Emir Büyük Muhammed Paşa döneminde bazı işaretlerden, vergilerin neye göre tespit edildiği ve vergi toplama metotları öğrenilebilir. Çünkü Muhammed Paşa, vergi sisteminde özellikle toplanacak vergilerin tahmini, vergi toplama zamanları ve çiftçilerin vergi görevlilerinden korunmasına ilişkin olarak bazı düzenlemeler yapmıştır.³⁴⁷

Emir Büyük Muhammed Paşa, Erbil çevresindeki arazileri herkesin kendi mıntıkasında olmak üzere iltizam³⁴⁸ yoluyla aşiret reislerine vermişti.³⁴⁹ İçinde Sorân Emirliğinin de bulunduğu Kürt emirliklerinde vergiler ve harçlar, duruma göre birkaç kısma ayrılıyordu. İlk sırada çiftçilere getirilen vergiler geliyordu. Sonra topraktan ve toprak ürünlerinden alınan vergiler geliyordu. Bunun yanı sıra çiftçiler tarafından kullanılan hayvanların, zirai alanlar üzeri inşa edilen ya da ziraatla ilgili olan binaların da vergileri vardı. Ayrıca gayri müslimlerden alınan baş vergisi (cizye), çeşitli ticari harçlar ve sanatkarlar ve bunların ürünleri için tespit edilmiş vergiler de bulunuyordu.³⁵⁰ İfade edilmesi gereken başka bir şey de Büyük Muhammed

---

³⁴⁶ Ahmed el-Vertî, **Risâletü istratîciyye medîneti Revandûz fî Kürdistani'l-cenûbiyye**, Şihâb matbaası, Erbil, 2006, s. 7.

³⁴⁷ Yahya, **Tanzîmâtü'l-Emir Muhammed Paşâ**, s. 155.

³⁴⁸ "İltizam", Osmanlı Devletinin, mükelleflerden belirlenmiş vergilerin toplanması işini Mültezim adı verilen bir kişiye vermesidir. Bu kişi devlet hazinesine belirlenmiş bir miktar para getirmeyi taahhüt etmekteydi. Şüphesiz hepsi olmasa da mültezimlerin çoğu, insanlardan vermeleri gereken miktardan daha fazlasını tahsil etmek için meşru olmayan yolları kullanıyorlardı. Cemil Musa en-Neccâr, **el-İdâretü'l-'Usmâniyye fî vilâyeti Bağdâd fî 'ahdi'l-vâlî Midhat Bâşa ilâ nihâyeti hukmi'l-'Usmânî 1869-1917**, Mektebetü'l-Medbûlî, Kahire, 1991, s. 33.

³⁴⁹ Fraser, **Rihletü Fraser**, s. 22.

³⁵⁰ Osman, **Kürdistan el-Cenûbiyye**, s. 335.

Paşa'nın, emir olmadan önce babası Emir Mustafa Bey'in Harîr ovasındaki vergi ve zekat sorumlusu olmasıdır.³⁵¹

Sorân Emirliğindeki vergi çeşitleri şunlardır: Öşür, kûde, cizye, bâc-öşür, meks, salyane ve ceraimiye şimdi bunları sırasıyla tanıyalım.

Öşür: Bu vergi çeşidi, Emir Büyük Muhammed Paşa döneminde Sorân Emirliğine bağlı bölgelerde ve Bârzân bölgesinde temel vergilerden biri olarak belirlenmiştir. Öşür vergisi Sorân Emirliğinin her tarafındaki tahılları kapsamaktadır.

Kûde: Hayvanların ve koyunların vergisidir.³⁵² Sürü sahibinden yılda bir kez toplanır. İlkbahar ve sonbahar mevsimlerinde Revandûz köprüsü üzerinde bu amaçla bir komisyon kurulmaktaydı. Aşiretler geldiklerinde bu vergiler onlardan toplanırdı. Aşiretler başka yol olmadığı için Revandûz kapısından ve köprü üzerinden geçmek zorundaydılar. Sürü geldiğinde bu işle görevlendirilen komisyon, hayvanları sayar ve hayvan sayısınca sahiplerinden vergi toplanırdı. Bu vergiler, aynî olarak değil nakdî olarak alınırdı. Sürü sahibi her hayvan başına bir Rupi vergi öderdi.³⁵³ Emir Muhammed Paşa'nın servetinin çoğu temelde bu vergiye dayalıydı. Her yıl, iki yüz bin aile yaylalara gelirdi. Bir taraftan bunların hayvanları koruma altına alınırken diğer taraftan bol miktarda su ve ot bulunmaktaydı.³⁵⁴

Cizye: Bu, şer'i bir vergidir ve belli bir orana göre Hristiyan ve Yahudilerden toplanmaktaydı.³⁵⁵ Richard Wood tarafından dini hoşgörü vergisi olarak isimlendirilmiştir.³⁵⁶ Bu vergiyi ödeyenlerin sayısı Sorân Emirliğinde 3300 kişiye ulaşmıştı. Bunların yedisi, dükkan sahibi tüccarlardı. Geri kalanlar ise sanat ve meslek sahipleriydiler. Şüphesiz bu sayıda bir topluluğun özel kayıt defterlerine kaydedilmeleri gerekiyordu. Ancak ne yazık ki yukarıda işaret ettiğimiz bilgiler dışında bu kayıtlar hakkında bilgi edinemedik. Bu kişiler fakir, orta halli ve zengin

---

³⁵¹ Vertî, *Risâletü istratîciyye*, s. 18.

³⁵² Neccâr, *el-İdâretü'l-'Usmâniyye*, s. 72.

³⁵³ Sabbâğ, *el-Mu'cemu'l-câmi'*, s. 103.

³⁵⁴ Sabbâğ, *el-Mu'cemu'l-câmi'*, s. 103.

³⁵⁵ Rauf, *el-Musul fi'l-'ahdi'l-'Usmânî*, s. 313-314.

³⁵⁶ Silâhşör, *Devru'l-İngiliz*, s. 5.

kimselerden oluşuyordu. Zenginler, dört düka³⁵⁷ veriyordu. Orta halliler, 2 düka fakirler ise 1 düka vermekteydi.³⁵⁸

Bâc-Öşür: Taşınır mallardan alınan ticari bir vergidir.³⁵⁹ Boğaz kapısı vadisi, öşürlerin toplanma noktasıydı. Emir Ali Bey b. Süleymân Bey bu vergiyi toplayabilmek için iki kule inşa etmişti. Ayrıca bir muhafız noktası da yaptırmıştı. Kafileler, Revandûz mıntikasından güven içinde geçiyorlar ve yalnızca bâc veya vergi ödüyorlardı.³⁶⁰

Meks: Ticari mallar üzerine konulan dahili yani Sorân Emirliğine mahsus olan bir vergidir.³⁶¹ Bu vergi, fülun üzerineydi. Bu, tabaklamada kullanılan kurutulmuş meşe palamudu meyvesinin ezilmesinden oluşur ve meşe ağacının ürünüdür ve doğuda çok bulunur. Laktik asidin kaynağı olarak yüksek derecede bir öneme sahiptir.³⁶² Osmanlı Devleti tarafından toplanan buna yakın başka bir vergi daha vardır. Buna tamga ya da damga vergisi denilir. Bu, çarşı pazarda satılan mal ve ürünlerden alınan harçlardır.³⁶³

Sâlyâne: Bu, senelik olarak alınan bir tür vergidir.³⁶⁴ Richard Wood bu vergiyi Sorân Emirliği vergilerinin bir çeşidi olarak saymış, ancak ayrıntılı bilgi vermemiştir.³⁶⁵

Garamiyye-Cerâimiyye: Richard Wood, yazışmalarında Cîrem³⁶⁶ adında başka bir vergiye de işaret etmiştir. Bu vergi tahmin ettiğimiz kadarıyla Emirlikte suç

---

³⁵⁷ “Düka: Budukiyye’de basılan bir para birimidir. Osmanlı altını değerindedir.” Bkz: Rauf, **el-Musul fi’l-‘ahdi’l-‘Usmânî**, s. 324.

³⁵⁸ Niebuhr, **Rihletün ile’l-‘Irâk**, s. 115.

³⁵⁹ Ahmed Abdülaziz el-Müzeynî, **el-Mevâridü’l-Mâliyye fi’l-İslâm**, Dâru Zâti’s-selâsil, I. Baskı, Kuveyt, 1994, s. 234.

³⁶⁰ Claudius James Rich, **Rihletü Rich fi’l-‘Irâk ‘âme 1820**, Demiryolu matbaası, Bağdat, 1951, s. 213.

³⁶¹ Gânim Muhammed Ali, **en-Nizâmu’l-mâli el-‘Usmânî fi’l-‘Irâk 1839-1914**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Musul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1989, s. 114-116.

³⁶² Silâhşör, **Devru’l-İngiliz**, s. 29-30.

³⁶³ Halil Ali Murâd, **Muhtârat min kitâbi’l-Musul ve’l-Kerkûk fi’l-vesâiki’l-‘Usmâniyye**, Şefân matbaası, Süleymaniye, 2005, s. 23.

³⁶⁴ Sabbâğ, **el-Mu‘cemu’l-câmi’**, s. 111.

³⁶⁵ Silâhşör, **Devru’l-İngiliz**, s. 5.

³⁶⁶ Silâhşör, **Devru’l-İngiliz**, s. 5.

işleyenler ya da kanunlara aykırı hareket edenlerden alınan bir vergidir. Suç teşkil eden bir işi yapan kişi bu yaptığının cezası olarak parasal bir meblağ ödemektedir.³⁶⁷

Bu tür bazı vergiler, Osmanlı Devleti de dahil İslam devletleri tarihinde bilinmektedir. Cizye, öşür, hayvan vergisi gibi vergiler Osmanlılarda şer'î vergiler olarak bilinmektedir. Osmanlıların çıkarmış oldukları vergilere gelince, bunlar örfî vergiler olarak bilinmektedir. Bunların yanı sıra Osmanlı Devleti'nde toplanan "avarız"³⁶⁸ gibi başka vergiler de vardır ki Sorân Emirliğinde bunların uygulandığına dair bir kayıt yoktur.

3.2.3. Gelirler

Büyük Muhammed Paşa, Kaçarlılarla olan mücadelesi esnasında 200 kişinin, değeri 200 bin Tuman'a ulaşan ve 800 bin Bağdat kuruşuna tekabül eden mallarına el koydu. Muhammed Paşa hükümeti, elinin altında bulunan ülkenin zengin servetlerini toplamakla bunlara zor kullanarak el koymayı birbirinden ayırıyordu. Bu mallar, ister nakit para ister altın, gümüş veya mücevherler olsun bu ayırımı yapıyordu. Bunu yaparken çiftçilerin bunlardan yararlanmalarının mümkün olmadığını ileri sürüyordu.³⁶⁹ Buna rağmen bu söylenenlerin doğru olmadığı ve uydurma olduğu kanaatini taşıyoruz. Çünkü Fraser, onun adaletli ve üstlendiği yönetim işlerinde güvenilir olduğunu belirtmektedir.³⁷⁰

Sorân tarihine bakıldığında birçok savaşların yaşandığı görülmektedir. Bu açıdan durumu diğer emirliklerden farklı değildir. Ganimetlerin, Emirliğin gelir kaynakları arasında önemli bir yer teşkil etmesi doğaldır. Bu faktör, Büyük Muhammed Paşa döneminde gelir kaynağı olarak özellikle genişleme hareketleri ve düşmanları ile yaptığı savaşlar esnasında açık bir şekilde görülmektedir. Bunlara ek olarak diğer köy ve şehirlere yaptığı saldırılar ve onlardan elde ettiği ganimetler de

---

³⁶⁷ Muhammed Zeki Hüseyin el-Bervârî, **el-Kürd ve'd-Devletü'l-'Usmâniyye Mevkıfu "Ulemâi Kürdistan mine'l-hilâfeti'l-'Usmâniyye fi 'ahdi's-Sultân Abdülhamid es-sânî 1876-1909**, Dârü'z-Zemân, I. Baskı, Dımaşk, 2009, s. 184-185.

³⁶⁸ Avarız: İsminden de anlaşılacağı gibi bunlar arızı (geçici) vergilerdir. Saltanat, dara girdiği zamanlarda ya da arızı harcamaları yerine getirmekten aciz kaldığı dönemlerde bu tür vergilere sığınır. Örneğin Savaş harcamaları, bu tür durumlardandır.

³⁶⁹ Silâhşör, **Devru'l-İngiliz**, s. 4.

³⁷⁰ Fraser, **Rihletü Fraser**, s. 28-31.

ifade edilebilir.³⁷¹ Onun zengin kaynaklarıyla bilinen Behdînân Emirliği bölgesini istila etmesi bu örneklerdendir.³⁷²

Bol imkanlara sahip bazı şahıslar da özellikle savaş ve ekonomik kriz dönemlerinde Emirliğe yardımda bulunuyorlardı. Ancak Sorân Emirliğine yardım edenlerden sadece tek bir kişinin ismini bilmekteyiz. Bu kişi de Şair Kâsıd olarak bilinen Bekir Ağa el-Huveyzî'dir. İran devletinin veya Osmanlı ve Rus devletlerinin, ülkesine karşı haksızlık ve zorbalık yaptığını hissettiğinde Revandûz Emiri ile işbirliği yapmış ve Emirliğin ekonomik durumunu geliştirmeye çalışmıştır. Ayrıca camiler ve köşkler inşa etmiş, bunun yanı sıra ilim tahsil etmek isteyen öğrencileri ilmi ve fikri temele dayalı iyi bir eğitim almaları için Emirlik dışına, özellikle Suriye'ye göndermiştir.³⁷³

3.3. TİCARET VE SANAYİ

3.3.1. Ticaret ve Ticaret Yolları

Sorân Emirliğinin topraklarının genişliği, nüfusunun çokluğu ve Osmanlı Devleti ile İran devleti arasındaki ticaret yolu üzerinde bulunmasından dolayı sahip olduğu stratejik konum Emirlikte ticaretin gelişmesine katkı sağlamıştır. Buna ek olarak başkent Revandûz'un, kabilelerin İran'ın kuzeyine doğru varmak için kullandıkları yol üzerinde önemli bir istasyon olduğunu da belirtmek gerekir. Söz konusu yol, önemli bir ticaret yoluydu.³⁷⁴ Bu nedenle Babiâli, Soranlı Emirlere bu yolu ve çevre bölgeleri askeri açıdan emniyet altına almalarını ve bu yolu kesmek isteyenleri ve tahrip etmek isteyenleri engellemelerini emretmişti.³⁷⁵

Emir Büyük Muhammed Paşa'nın siyaseti sayesinde tüccarlar ve katırcılar ve civar ülkelerin halkı, Emirlikte pasaporta ihtiyaç duymadan sabah akşam özgürce dolaşabiliyorlardı. Fakat uzak bölgelerden, ya da geçmişte bir şekilde düşmanca davranan ülkelerden gelenler durdurulmalı veya casusluk suçlamasıyla

---

³⁷¹ İsfâhânî, *Ahvâlu Üşneviye*, s. 16.

³⁷² Ali, *en-Nizâmu'l-mâli el-'Usmânî*, s. 16.

³⁷³ Ali, *en-Nizâmu'l-mâli el-'Usmânî*, s. 20.

³⁷⁴ Yahya, *Tanzîmâtü'l-Emir Muhammed Paşa*, s. 155.

³⁷⁵ Rauf, *Dirâsât vesâikriyye*, s. 208.

hapsedilmeliydiler.³⁷⁶ Kürt bölgelerinin sorumluları tarafından tüccarlardan ve yolculardan yolculuk yapmaları için özel belgeler istenmiyordu. Bir yazarın ifadesine göre mahalli Kürt yetkililerin, haklarında bilgi edindikleri İranlılar, Türkler ve Avrupalılar bundan hariç tutuluyordu.³⁷⁷

Emir, ticarete ve ticari faaliyetlere özel bir önem vermekteydi. Bunun için ticaretten sorumlu bir üyeyi başkanlık meclisine seçti. Bu üye, aynı zamanda tüccarların temsilcisi konumundaydı. Mustafa Ağa, tüccarların temsilcisi olup Suruci³⁷⁸ aşiretine mensuptu. Emir Büyük Muhammed Paşa, kafilelerin güvenliği ve rahatlığını güvence altına alma konusuna da özel bir önem veriyordu. Bu işleri düzenlemek üzere sorumluları, muhafızları ve sandık eminlerinin atanmasının da Emirlikteki ticaretin gelişmesinde önemli bir rolü vardır.³⁷⁹

Sorân Emirliği kafileleri sürekli olarak Bağdat, Musul, Halep, Tebriz ve Tahran taraflarına gidiyorlardı.³⁸⁰ Hatta o dönemde aynı zamanda bir tüccar olan ve Kâsıd ismiyle tanınan Kürt şair Hacı Bekir Ağa, kafilesinin ayak izlerinin bu yolda belirgin olduğunu ifade etmektedir. Kafileler, sürekli olarak Sorân Emirliği çevresinden her yöne giden yolları, Tahran'dan Tebriz'e İstanbul'a, Halep'e, Musul'a ve Bağdat'a giden yollar takip ediyordu. Köysancak tüccarları, elde ettikleri malları civar bölgelerden Erbil'e naklediyorlardı. Oradan yolu takip eden kafileler, Musul'a, sonra Halep'e gidiyorlardı. Orada ticareti yapılan mallar, güzel ve temiz ürünlerdi. Bu nedenle tüccarlar bu ürünleri elde etmek için yarışıyorlardı. Her bir konak arasında hanlar vardı. Sorân Emirliği şehirlerinin her birinde ve ticaret yolları üzerinde birden fazla han vardı.³⁸¹

Kürtler arasında Koye adıyla bilinen Köysancak'ta hanlar tüccarlar, simsarlar ve bu tür işlerle uğraşan başka insanlarla doluydu.³⁸² Köysancak'a gelen ve ithal ürünlerle yüklü katırların sayısı günlük 200 yük olarak tahmin ediliyordu. Bundan

³⁷⁶ Fraser, *Rihletü Fraser*, s. 28.

³⁷⁷ İskender, *Kıyâmu nizâmi imâretiy fi Kürdistân*, s. 186.

³⁷⁸ Yahya, *Tanzîmâtü'l-Emir Muhammed Paşa*, s. 155.

³⁷⁹ Mukriyânî, *Mûcezu Târîhi Umerâi Soran*, s. 28; Fraser, *Rihletü Fraser*, s. 23.

³⁸⁰ İsfahânî, *Ahvâlu Üşneviye*, s. 15, 16.

³⁸¹ Tarık Nâfi el-Hamdânî, *Melâmih siyasiyye ve hadâriyye fi târîhi'l-'Irâki'l-hadîs ve'l-mu'âsır, ed-Dâru'l-'Arabiyye lil mevsû'ât*, I. Baskı, Beyrut, 1989, s. 163-164.

³⁸² Muhammed, *Hâcî Kâdir Kûyî*, s. 229.

daha fazlası İran tarafına giden yoldan geçiyordu. Musullu tüccarların çoğu Köysancak'a geldiklerinde orada geceliyorlardı. Musullu tüccar ve zenginlerin çoğu ise Bağdat'a gidiyorlar ve orada kalıyorlardı.³⁸³ Oraya götürdükleri mallar arasında hurma, limon ve zeytinyağı bulunuyordu.³⁸⁴ Şehirler, uygarlık özellikleri sebebiyle köylüler için pazar ve yerel sanatlar için de merkez konumundaydı.³⁸⁵ Bu nedenle köylülerin, şehirlerle kuvvetli bağları vardı. Şehirler, aynı zamanda onların ürünlerinin satışı ve günlük ihtiyaçlarını karşılamaları için en büyük pazardı. Sorân Emirliğinde bir grup seyyar satıcı vardı ve bunlar yumurta satın alıyorlar ve hırdavat satıyorlardı.³⁸⁶

Emirlik dışına ihraç edilen mallar arasında tütün, mercimek, ceviz, meşe palamudu, bal, kaysı, elma, armut, üzüm gibi meyveler, kuru üzüm ve pirinç yer almaktaydı. Bunlara ek olarak tiftik ve keçi derisi de sayılabilir. Sorân tüccarları, dışarıdan en çok şeker, ikinci olarak da elbise getiriyorlardı. Bunlardan sonra da İran, Bağdat ve Musul'dan kendi emirliklerine özellikle de Köysancak'a başka şeyler getiriyorlardı. Revandûz bölgesinin ve çevresindeki halkın ihtiyaç duyduğu ve en çok ithal ettiği maddeler şeker, çay ve bazen de pirinç idi. Az miktarda mal da Revandûz bölgesine ve İran tarafındaki bölgelere ihraç ediliyordu.³⁸⁷

Musul, Kürt bölgelerinden gelen ürünlere en çok rağbet eden şehirdi. En çok talep edilen ürünler arasında meyveler önemli yer tutardı. Bu durum bu ürünlerin fiyatlarının, Musul'da diğer Osmanlı vilayetlerine göre daha ucuz olmasını sağlıyordu.³⁸⁸ 1757 yılında çeşitli doğal felaketlerin üst üste gelmesinin bir sonucu olarak Musul şehrinde baş gösteren büyük kıtlık esnasında Musullu tüccarlar, Koye, Kerkük ve Şehrezôr bölgelerinden tahıl ithal ettiler. 1786 yılında Musul'da açlık şiddetlendiğinde olayı yaşayan tarihçilerden biri şunları yazmıştı: “Yüce Allah bizlere Şehrezôr beldesinden Erbil taraflarından ve Cibâl çevresinden getirilenleri

---

³⁸³ Tâhir Ahmed Huveyzî, *Târihu Kûye ev Koysancak*, I. Baskı, Bağdat, 1962, s. 133.

³⁸⁴ Muhammed, *Hâcî Kâdir Kûyî*, s. 234-235.

³⁸⁵ Hadi Reşîd Çavuşlı, *el-Hayatu'l-ictimâ'iyye fi Kürdistan*, Câhız matbaası, Bağdat 1970, s. 50.

³⁸⁶ Mukriyânî, *Mûcezu Târîhi Umerâi Soran*, s. 28-29.

³⁸⁷ Huveyzî, *Târihu Kûye*, s. 134.

³⁸⁸ Dominiko Lânzâ, *el-Musul fi'l-karnî's-sâmin 'aşer hasbe müzekkirâti Dominiko Lânzâ*, thk: Rufâil Beydâvîd, Yeni Şarkıyye matbaası, I. Baskı, Musul, 1953, s. 15.

nasip etmeseydi, insanlar helak olacaktıydı.”³⁸⁹ Musul’un bir ticaret merkezi olarak da Sorân Emirliğine göre oldukça önemli bir rolü vardı.³⁹⁰

Revandûz, Azerbaycan bölgesinde bulunan Lâcân ovaları ile Sorân ovaları, Harîr, Erbil, Koye ve Kerkük arasında bir geçiş noktasındaydı. Bu şehir tarihte başkenti Ninova olan Asur devleti ile başkenti Ekbâtâna –günümüzdeki Hemedân- olan Med devletleri arasında bir köprübaşı konumundaydı. Bu iki başkent arasında askeri ve ticari yollar için önemli bir geçiş noktası olan Kîle Şin boğazı yoluyla geçiş sağlanıyordu.³⁹¹ Çünkü Vadi’r-Râfideyn (Aşağı Mezopotamya) ile Doğu tarafında yer alan ülkeler arasındaki ulaşım, Zagros sıra dağları boyunca uzanan sarp dağlık bölge sebebiyle oldukça zordu. Fakat bununla birlikte ticari veya askeri amaçlarla bu sıradağlarda bilinen geçitler ve koridorlar yoluyla ulaşım sağlamak mümkündü. Bunlardan biri Revandûz’a yakın olup Azerbaycan’a ve Urmiye gölü sahillerine ulaşmayı sağlayan Râyât geçidiydi.³⁹² Bu tür koridorlar Sorân Emirliği döneminde önemli rollere sahipti. Niebuhr’un naklettiğine göre Erbil halkı Urmiye ve oraya ulaşımı beş günlük bir sürede sağlayan yollar hakkında bilgi sahibiydiler. Bu da iki Kürt bölgesi arasında ticari ilişkilerin bulunduğunu göstermektedir.³⁹³

Emir Ali Bey b. Süleyman Bey, 1596 yılından önce Kuli Ali Bey şalesine doğru eski bir yol inşa etmişti. Şino mıntıkasında ve Azerbaycan ve İran’daki bölgelerde ticaret yapmak isteyen Musullu tüccarlar, Revandûz’a yakın yerlerden geçiyorlardı.³⁹⁴ Hamilton, bu konuda şunları söylemektedir: “Kafiler İran’ın kuzeyine ulaşmak için yüzyıllarca Revandûz’dan geçen yolu kullanmaya devam ettiler. Burası daima önemli bir ticaret yolu olmuştu.”³⁹⁵ Revandûz, Azerbaycan bölgesinde bulunan Lâcân ovaları ile Sorân ovaları, Harîr, Erbil, Koye ve Kerkük

---

³⁸⁹ Muhammed Emîn Hayrullah el-Ömerî, **Menhelü’l-Evliyâ’ ve meşrbü’l-Asfiyâ’ min sâdâti’l-Musuli’-Hadbâ’**, Said ed-Deveci (thk), Cumhuriyet matbaası, Musul, 1967, s. 194.

³⁹⁰ Isfahânî, **Ahvâlu Üşneviye**, s. 15-17.

³⁹¹ Nebez, **el-Emiru’l-Kürdî**, s. 182.

³⁹² Fadıl Abdülvahid Ali, “Hadâratü Vâdi’r-Râfideyn Turuku intişârihâ ve ebrezü te’sîrin fi hâ fi bilâdi’ş-Şâm ve Mısır”, **Mecelletü dirâsâtin fi’t-târihi’l-hadîs ve’l-âsâr**, sayı: 6, Ümmet matbaası, Bağdat, 1988, s. 6-7.

³⁹³ Niebuhr, **Rihletü Niebuhr**, s. 90.

³⁹⁴ Isfahânî, **Ahvâlu Üşneviye**, s. 15-17.

³⁹⁵ Hamilton, **Tarîk fi Kürdistan**, s. 56.

arasında bir geçiş noktasıydı. Bu bölgeler çoğunlukla Sorân Emirliğinin kapsadığı alanlar içinde bulunmaktaydı.³⁹⁶

Bağdat ve Musul'u birbirine bağlayan ve Erbil'den geçen ticaret yolu da Sorân ticareti açısından ayrı bir öneme sahiptir. Bu yol Bağdat'tan sonra da Kerkük'ten başlayarak Dicle nehrinin doğu kıyısı boyunca uzanmakta, Deli Abbas, Karatepe ve Kefrî'den geçerek Tuzhurmâtu ve Dâkûk'a ulaşmaktadır. Bir de Kerkük'ten Altinköprü'ye ve Erbil'e doğru oradan da Zap nehrini geçerek Musul'a varmaktadır. Bu yol ticari veya ticaret dışı ulaşım için yoğun ve önemlidir. Söz konusu yolun önemini artıran başka bir faktör de Musul ve Bağdat eyaletlerinin, dışarıdaki Kürt bölgeleriyle ulaşımını bu hat ve birçok bağlantıları üzerinden sağlamasıydı. Yol üzerinde bulunan Kerkük, Altinköprü, ve Erbil gibi Kürt ticaret merkezlerine ayrıca bağlantı yollarıyla Süleymaniye, Revandûz ve 'Îmâdiye gibi diğer Kürt ticaret merkezlerine ulaşım bu yoldan gerçekleşmekteydi. Musul, Hemedan ve Kirmanşah'a giden ticaret yolları da Revandûz'dan geçmekteydi.³⁹⁷

Revandûz'dan Köysancak'a giden bir yol daha vardı. Bu yol aynı zamanda Muhammed Paşa'nın Osmanlı ordusuna teslim olduğu esnada Bağdat vilayeti kuvvetlerinin Revandûz'a gitmek için kullandıkları yoldu.³⁹⁸ Erbil'den geçerek Köysancak'a giden bir başka yol daha vardı ki buradan da Bâbânî Emirliğinin merkezi olan Süleymaniye'ye ulaşıyordu.³⁹⁹ Ticaret mallarının nehir yoluyla taşınması için kullanılan tek koridor da buydu. Ticaret malları bu yoldan Koye'den Taktak'a gidiyor, oradan sallar üzerinde nehir yoluyla taşınıyor, daha sonra Altinköprü'ye çıkarılıyor ve oradan da Bağdat'a ulaşıyordu.⁴⁰⁰

Emir Büyük Muhammed Paşa, ulaşımı sağlamak amacıyla dağlık yolları ve köprüleri düzenleme konusunda çok çaba sarf etti. Yol kesenleri ve hırsızları cezalandırdı. Ayrıca ticaret yolları üzerinde bu yolların güvenliğini sağlamak için kaleler ve kontrol noktaları inşa etti. Böylece Emirliğinde ticaret canlandı. Buradaki ticari faaliyet, sadece Emirliğin tüccarlarıyla sınırlı kalmadı. Yabancı tüccarlar da Musul, Halep, Bağdat, İstanbul ve Tebriz'den koyun, yün, tütün, mazı meşesi ve deri

---

³⁹⁶ Nebez, *el-Emiru'l-Kürdî*, s. 182.

³⁹⁷ Osman, *Kürdistan el-Cenûbiyye*, s. 301-307.

³⁹⁸ Silâhşör, *Devru'l-İngiliz*, s. 21.

³⁹⁹ Rauf, *el-Mûsul fi'l-'Ahdî'l-'Usmânî*, s. 298.

⁴⁰⁰ Huveyzî, *Târîhu Kûye*, s. 133.

satın almak için Sorân Emirliğine geldiler. Sorân Emirliğinde hayvan ticareti yani hayvanların buldukları bölgelerden başka bölgelere ihraç edilmeleri de iktisadi hayatta önemli bir yer tutuyordu.⁴⁰¹

3.3.2. Sınai Faaliyetler

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde diğer Kürdistan bölgelerinde olduğu gibi Sorân Emirliğinde de sanat ve meslekler iktisadi hayatta aktiftiler. Ancak askeri sanayi bu döneme kıyaslandığında daha ileri bir durumdaydı. Fakat elimizde bu konuda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte bazı işaretlerden yola çıkarak buna ait bazı yönler üzerine ışık tutabiliriz. Çünkü Sorân Emirliği'nde araştırma konumuz olan dönemde birtakım meslek ve sanatlar mevcuttu. Muhtemelen bunların en eskileri ve en çok uğraşılanları el sanatlarından oluşmaktadır. Bazı meslekler de o dönemde basit ve ilkel araçlarla icra ediliyordu. Bu şekilde elde edilen ürünler arasında sergiler, seccade, keçe, dokuma, kumaşlar ve dikişle yapılan elbiseler bulunuyordu. Sorân Emirliğinin her tarafında yaygın olarak icra edilen sanatlar arasında ise Dum adı verilen kişiler tarafından yapılan halı sanatı bulunmaktaydı.⁴⁰² O dönemde Köysancak, dokuma sanatları, halı, seccade, keçe ve ayakkabı imalatı, çömlek yapımı, alçı ve mermer işleri, değirmen, silah ve eğer yapımı gibi meslekler için büyük bir merkezdi. Bunlar, Kürt toplumunun en çok ihtiyaç duydukları sanatlardı.⁴⁰³

Keçe ve halı yapımı kısaca şöyleydi: Yün kalıntıları yere yayılır sonra bir buçuk metre yahut yaklaşık bir metre uzunluğunda bir sopanın etrafına sarılır. Daha sonra her tarafına uzun bir ip sarılır ve son kısmı bir at eyerine bağlanırdı. At bir alanda koşar ve küçük bir çocuğun kontrolü altında bir silindiri çekerdi.⁴⁰⁴

Halk, zaruri ihtiyaçlarını karşılamakta, özellikle çadırlar için öncelikli madde olarak keçinin kıllarından istifade ederdi. Çadırlar keçi kıllarından yapılıyordu. Bu çadırlar, yaz mevsiminde gölgesindeki havanın güzelliğiyle bilinmekteydi ve insanları kış yağmurlarından koruma konusunda oldukça iyiydi. Çünkü keçi kılından

---

⁴⁰¹ Yahya, *Tanzîmâtü'l-Emir Muhammed Başa*, s. 155-156

⁴⁰² Mukriyânî, *Mûcezu Târîhi Umerâi Soran*, s. 28-29.

⁴⁰³ Muhammed, *Hacî Kâdirî Kûyî*, s. 328.

⁴⁰⁴ Basil Nikitin, *el-Kürd dirâse sosyolojiye ve târîhiye*, Nuri et-Tâlibânî (çev), Aras kitabevi, II. Baskı, Erbil, 2004, s. 78.

yapılmış çadırlar suyun içeriye akmasını engelliyordu. Halk bu kıllardan gözlerin hayran kaldığı ve gönüllere hoş gelen zayıf ve cazip renklerle süsledikleri kilimler yapıyordu.⁴⁰⁵ Abdullah Ağa, Şirvan'ın fethedilmesinden sonra Revandûz'a döndüğünde Serhenk rütbesine yükseldi ve Emir, ona keçeden yapılmış bir başlık ve Serhenklik sembolleri verdi.⁴⁰⁶

Erbil'de yaygın olan meslekler, kumaş dokuma, demircilik, inşaat, ayakkabıcılık, kandil imalatıydı.⁴⁰⁷ Sorân Emirliğinde ve özellikle Bârzân bölgesinde ikamet etmekte olan Yahudiler, elbise dikimi ile özellikle Kürt elbiselerinin dikimi ile uğraşıyorlardı. Örneğin pamuk toplanıp dokumacıya götürülüyor ve ona uygun mallarla dokumasını gerçekleştiriyordu. Ayakkabılar, yerel olarak tabaklanmamış deriden yapılıyor ya da keçi kılından dokunuyordu. Ayrıca kumaşlar ve seccadeler imal ediliyor ve koyun yününden dokunuyordu. Halkın ihtiyaç duyduğu elbiselerin çoğu onlar tarafından yapılıyordu.⁴⁰⁸

Her tür meslek ve sanat erbabının Köysancak çarşısında inşa edilmiş olan kendilerine mahsus mekanları vardı. Kuyumcular, demirciler, aktarlar, eyerciler, marangozlar, bıçakçılar, bakkallar ve diğer meslek sahipleri bölümleri bunlar arasında sayılabilir. Deri işlemecileri ise şehir dışındaki mekanlarda çalışırlardı. Hatta tabaklamakta kullandıkları su da şehirde kullanılmış olan sulardan oluşmaktaydı. Boyacı dükkanları da çarşıya uzak bir bölgede idi. Onların da boyama işlemini çevreyi kirletmemesi için kendilerine mahsus yerleri vardı. Hayvan kesim yerleri de çarşıdan uzak bir noktadaydı.⁴⁰⁹

Sorânlı Emirler, mimariye ve bina yapımına önem vermekteydiler. İnşaat ustalarının ve mimarların bir başkanları vardı. Emir Büyük Muhammed Paşa döneminde başmimar İbrahim Mavili idi.

Muhammed Paşa, top ve silah yapımı için çaba göstermiş ve kendi Emirliği çerçevesinde bazı kişileri maden kazmaya göndermişti. Bizzat Revandûz dağında

---

⁴⁰⁵ Mâlibârd, *Nevâ'îru'l-Furât*, s. 67.

⁴⁰⁶ Mukriyânî, *Mûcezu Târîhi Umerâi Soran*, s. 38.

⁴⁰⁷ Gafur, *Erbil fi's-Salnâmâti'l-'Usmâniyye*, s. 121.

⁴⁰⁸ Mâlibârd, *Nevâ'îru'l-Furât*, s. 20.

⁴⁰⁹ Muhammed, *Hâcî Kâdirî Kûyî*, s. 326-327.

demir, kalay ve başka bazı madenler bulunduğunda bu arzusunu gerçekleştirme imkanı bulmuştu.⁴¹⁰ Brâdest bölgesinde de kurşun, demir ve başka madenler bulunmuştu. Bunların büyük bir kısmını Revandûz'a taşıdı.⁴¹¹ Yine Hakurk bölgesinde ise demir ve sarı bakır madenleri bulundu. Bu madenlerden kolay şekil alan demirden aletler ve araçlar imal ettiler.⁴¹² XIX. yüzyılın başlarında Sîde bölgesinde biri bakır, diğeri ise kurşun olmak üzere iki maden ocağı yapıldı. Buradan çıkarılan madenler silah yapımı için kafilelerle Revandûz'a naklediliyordu. Demirciler, demirleri çıkarıyorlar, süzgeçten geçiriyorlar sonra da ihtiyaç duydukları aletlerin yapımında kullanıyorlardı. Bu durum Sorân Emirliğinde madencilik sanayisinin ulaştığı yüksek seviyeyi gösteriyordu.⁴¹³

Askeri sanayi Emir Büyük Muhammed Paşa eliyle gelişti. Top yapımını XIX. yüzyılın ilk yarısında bölgeye getiren odur. Muhammed Paşa, 1817'den itibaren top gibi bütün ağır silah çeşitleri, tabanca ve tüfek gibi hafif silahlar için atölyeler ve fabrikalar kurmaya çalıştı. Bunlara barut ve top güllerinin yapımı da eklenebilir. Emir Muhammed Paşa, Sorân'a uzak bölgelerden silah ustaları ve uzmanları getiriyor ve onlara bol imkanlar sunuyordu.⁴¹⁴ Sorân Emirleri genelde her taraftan ustaları ve meslek sahiplerini getirmeyi, onlara bolca ihsanda bulunup hoşnut etmeyi istiyorlardı.⁴¹⁵

Muhammed Paşa'nın silah fabrikası kurması 1814 yılında olmuştur. Bu nedenle Urmiye'den hançer, kılıç, tüfek ve top çeşitlerinin imalatını gerçekleştirmek için tüfek alanında uzman Han Kuleydî adında bir ustayı Revandûz'a getirtti. Tüfek fabrikasını Kâvlükân köyünde kurdu. 1815 yılında bu önemli fabrikanın yönetimi, Recep Usta'ya verildi. Usta bu amaçla eğitim görmek ve silah yapma sanatını öğrenmek için Kafkas fabrikalarına gitti. Bu alanda büyük bir deneyim kazandıktan sonra Revandûz'a döndü. Emir, onu büyük bir sevinçle karşıladı. Bu fabrika kılıç, hançer, tüfek, top, kurşun atölyeleriyle bunların dökümü, yapımı ve marangozluk

---

⁴¹⁰ Bivâr Hansî, *es-Serevâtu't-tabî'iyye fî Kürdistanî'l-'Irâk*, Müessesetü Aras, I. Baskı, Erbil, 2007, s. 39.

⁴¹¹ Mukriyânî, *Mûcezu Târîhi Umerâi Soran*, s. 39.

⁴¹² Mizûrî, *Târîhu Revandûz*, s. 224.

⁴¹³ Hamilton, *Tarîk fî Kürdistan*, s. 21.

⁴¹⁴ Mizûrî, *Târîhu Revandûz*, s. 254.

⁴¹⁵ Mukriyânî, *Mûcezu Târîhi Umerâi Soran*, s. 45; Rauf, *Dirâsât vesâikiyye*, s. 302-303.

atölyelerinden oluşuyordu. Kılıç ve hançerlere kın yapımı, top arabaları ve diğer gereksinimler için gerekli araçları hazırladı. Bu fabrikanın yönetimi titizlik gerektiriyordu. Top yapımını ve kurşun dökme işini Recep Usta'ya, marangozluk işlerini, hançer ve tüfek yapımını ise Han Kuleydî'ye verdi.⁴¹⁶

1818 yılında Recep Usta, Büyük Muhammed Paşa için çok çeşitli hafif silah ve bir miktar ağır top yapımına başladı. Emir, bu hizmetlerine karşılık kendisine ve yardımcılarına çeşitli hediyeler verdi. Bundan sonra Recep Usta'ya özel bir önem verdi. Bu alandaki deneyimlerini artırması için onu tekrar İran'a gönderdi. Recep Usta'nın Revandûz'da dökümünü yaptığı topların sayısı 222'ye ulaştı. Bunların her birinin ağırlığı iki, dört ve altı kantar ölçülerindeydi. Ağırlığı iki kantar olan ilk top 1818-1819 yıllarında, dört kantar ağırlığında olan ikincisi 1826-1828 yılları arasında, altı kantar ağırlığında olan üçüncüsü ise 1828 yılında yapıldı. Her topun üzerine de "Muzaffer Emir, Revandûz Emiri Muhammed" diye yazdırdı.⁴¹⁷

---

⁴¹⁶ Mukriyânî, *Mûcezu Târîhi Umerâi Soran*, s. 42.

⁴¹⁷ Rauf, *Dirâsât vesâikiyye*, s. 306-307.

SONUÇ

XII. yüzyılın sonlarında İsa Bey b. Kulûs tarafından kurulmuş olan ve XIX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam eden Sorân Emirliği'nin 600 yılı geçen tarihinde, 24 Emir ve Hânzâd adında bir Emire hüküm sürmüştür

Sorân emirleri, yönetim merkezi olarak Harîr, Şaklâve, Halîfân, Divîn gibi şehir ve kasabaları ve en son Revandûz'u tercih etmişlerdir.

Soran Emirliğinin tarihinde, 1813-1837 yılları arasında hüküm süren Büyük Muhammed Paşa'nın ayrı bir yeri vardır. Soran Kürtleri arasında 'Mîre Gevre' (Büyük Emir) ve 'Paşaye Kore'(Kör Paşa) lakaplarıyla bilinen bu emir, sınırlarını genişletti ve kısa bir süre için de olsa Osmanlı İmparatorluğu ile İran arasında bir denge sağlamayı başardı. Emirliğini genişletmenin ötesinde bağımsız bir devlet kurma çabası içine girdi.

Sorân Emirliğinde toplum üst, orta ve alt tabakalardan oluşuyordu. En üst tabaka Emir ve ailesinden, aşiret reisleri ve büyük tüccarlarından oluşuyordu. İkinci tabaka âlimler ve resmi yetkililerden oluşuyordu. Toplumun en alt sınıflarını ise çiftçiler, askerler ve küçük esnaf oluşturuyordu. Emirlikte yaşayan aşiretler üç kısımdır yerleşik, yarı göçebe ve tamamen göçebeler.

Emirlikte kültürel hayata gelince dini medreseler, başlıca eğitim-öğretim kurumuydu. Sorân Emirleri eğitim öğretim işine önem vermelerine rağmen eğitim fazla gelişmemiştir. Emir Büyük Muhammed Paşa, sayısal açıdan eğitim öğretim alanını geliştirmeye gayret göstermekteydi. Bunun için ilim tahsili yapan öğrencilere burs ve başka yardımlar sağlıyordu. Böylelikle hayat şartlarını kolaylaştırıyor, halka da başka işlerde yardım ve destek elini uzatıyordu. Emirlik Hristiyanlar ve Yahudiler

gibi diğerk dinlerin eğitim, öğretim ve kültürel faaliyetlerine engel olmuyordu. Emirlikteki idari ve sivil işleri âlimler yürütüyorlardı. Çünkü bunlar okuma ve yazma gerektiren işlerdi.

Sorân Emirliğinin başlıca gelir kaynağı, diğerk emirlikler gibi, sınırları içinde yaşayan vatandaşlardan toplanan vergilerdi. Emirlikte para basımı işlemi de yapılıyordu. Emirliğin hayat damarlarından sayılan ticaret iyi bir dereceye ulaşmıştı. Başkent Revandûz, zirai ürünler açısından zengin olan Erbil şehri gibi ticaret merkezleri çoğalmış ve bunlar hem iç ticaret açısından hem de dış ticaret açısından önemli bir durumdaydılar. Sorân Emirleri ziraata her açıdan çok önem veriyorlardı. Bunun için gerekli harcamaları ve toprakları temin ediyorlardı. Vergi açısından da durumu gözetiyorlardı. Bu nedenle diyebiliriz ki onlar diğerk mahalli emirler ve valilerden daha iyi bir durumdaydılar. Çünkü diğerk emirliklerin halkı Musul ve Bağdat vilayetleriyle kıyaslandığında, kıtlıkla karşı karşıya kalmaktaydı. Sorânlılar, verimli otlaklara da sahipti. Otlaklar nüfusun ezici çoğunluğunun temel geçim kaynağını teşkil eden hayvancılık sektörü için mutlaka olması gereken alanlardı.

KAYNAKÇA

- EL-ABBÂSÎ, Mahfuz, **İmâretü Behdînân el-‘Abbâsiyye**, Cumhuriyet matbaası, Musul, 1969.
- ABDULLAH, Muhammed Halid Muhammed, **Mevlana Halid en-Nakşibendî**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ezher Üniversitesi, Kahire, 1980.
- ABDÜSSELAM, Gâde Hamdi, **el-Yehûd fi'l-‘Irâk 1856-1920**, Mektebetü Medbûlî, Kahire, 2008
- AHMED, İbrahim Halil, **Tetavvuru't-ta'îmi'l-vatanî fi'l-‘Irak 1869-1932**, Basra Üniversitesi matbaası, I. Baskı, Basra, 1982.
- ALÎ, Fadıl Abdülvahid, “Hadâratü Vâdi'r-Râfideyn Turuku intişârihâ ve ebrezü te'sîrin fi'hâ fi bilâdi'ş-Şâm ve Mısr”, **Mecelletü dirâsâtin fi't-târihi'l-hadîs ve'l-âsâr**, sayı: 6, Ümmet matbaası, Bağdat, 1988
- ALÎ, Gânim Muhammed, **en-Nizâmu'l-mâli el-‘Usmânî fi'l-‘Irâk 1839-1914**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Musul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1989.
- ALÎ, Osman, **Dirâsât fi'l-hareketi'l-Kürdiyye el-Mu'âsıra 1733-1947**, Kültür matbaası, Erbil, 2003, s. 29
- AKDAĞ, Mustafa, **Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi**, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2014.

- EL-‘AZZÂVÎ, Abbas, ‘**Aşâiru’l-‘Irak el-Kürdiyye**, Maarif matbaası, I. Baskı, Bağdat, 1947
- ....., **el-‘İmâdiye fi muhtelifi’l-‘usûr**, thk: Hamdi Abdülhamid es-Selefi,, Abdülkerim Fendî, Kültür Bakanlığı matbaası, I. Baskı, Erbil, 1988
- ....., **Şehrezôr ve’s-Süleymaniye el-Livâ’ ve’l-medîne**, kontrol: Muhammed Ali Karadâğî, Sâlimî matbaası, Bağdat, 2000
- ....., **Târîhu’l-edebi’l-‘Arabî fi’l-‘Irak**, el-Mecme‘u’l-‘ilmî el-‘Irâkî matbaası, Bağdat, 1962
- ....., **Târîhu’n-nukûdi’l-‘Irâkıyye lima ba‘de’l-‘uhûdi’l-‘Abbasiyye 1258-1917**, Bağdat, 1958
- EL-‘AZZÂVÎ, Kays Cevad, **ed-Devletü’l-‘Usmâniyye Kırâe cedide li ‘Avâmili’l-inhitât**, Merkezu dirâsâti’l-İslâm ve’l-‘âlem, Florida, 1994
- BÂBÂN, Cemal, “Süleymaniye min nevâhîhâ el-muhtelifa”, **Mecelletü’l-mecme‘i’l-‘ilmî el-‘Irakî el-Kısmu’l-Kürdî**, sayı: 8, Bağdat, 1981.
- ....., **Usûlü esmâ’i’l-müdün ve’l-mevâkı’i’l-‘Irâkıyye**, Ecyâl matbaası, 2. Baskı, Bağdat, 1983.
- BÂVER, Ahmed, “Târîhu Yehûdi Kürdistan”, çev ve thk: Mahmud Abdussamed, **Mecelletü Bîfîn el-‘Arabî**, sayı: 8; Süleymaniye, 2001.
- BELAZURÎ, Ahmed b. Yahya, **Fütuhu’l-Buldan**, Mustafa Fayda (çev.), Ankara 2002
- BERVÂRÎ, Muhammed Zeki Hüseyin, **İshâmu ‘ulemâi Kürdistan fi’s-sekâfeti’l-İslamiyye**, Dâru Aras, Erbil, 1999.
- ....., **el-Kürd ve’d-Devletü’l-‘Usmâniyye Mevkıfu ‘Ulemâ’i Kürdistan mine’l-hilâfeti’l-‘Usmâniyye fi ‘ahdi’s-Sultân Abdülhamid es-sânî 1876-1909**, Dâru’z-Zemân, I. Baskı, Dımaşk, 2009.

BERZENCÎ, Dilşâd Hame Salih Mustafa, **‘Ulemâ’u’l-Ekrâd ve devruhum fi neşri’l-‘ilmî hilâle’l-karneyni’s-sânî ‘aşer ve’sâlis ‘aşer**, Yüksek Lisans Tezi, Ma‘hedü’t-târîhi’l-‘Arabî ve’t-turâsi’l-‘Arabî li’d-dirâsâti’l-‘ulyâ, Bağdat, 2006, s. 2006.

BEYÂT, Fadıl Mehdî, **Dirâsât fi târîhi’l-‘Arab fi’l-‘ahdi’l-‘Usmânî**, Dâru’l-medâr, Beyrut, 2002.

BİDLÎSÎ, Şerefhân Şemsüddîn, **Şerefnâme**, çev: Muhammed Ali ‘Avnî, Necâh matbaası, 1. Baskı, Bağdat, 1953; (Türkçeye çev:M. Emin Bozarslan, İstanbul, 1990)

BİGALİ Mevlud, Tarık Cambaz ve diğerleri, **Revandûz Medinetü’l-Bâşa el-Kebîr**, Süleymaniye, 2006.

BOİS, Cembed Şükrî, **‘Akra fi’l-‘ahdi’l-melikî**, Dâru Sibîrîz, I. Baskı, Duhok, 2008.

BOTÂNÎ, Abdülfettah Ali, **Dirâsât ve mebâhis fi târîhi’l-Kürd ve’l-‘Irak el-mu‘âsır**, Hacı Haşim matbaası, Erbil, 2007.

BOİS, Thomas, **Me‘a’l-Ekrâd**, çev: İvâz Zengene, Dâru’l-Câhız, Bağdat, 1975.

BRAUER, Eric, **Yehûdu Kürdistan**, çev: Şâhuvân Kerkûkî, Abdurrezzak el-Botânî, Dâru Aras, I. Baskı, Erbil, 2002.

BRUÏNESSEN, Martin Van, **el-Ağa ve’s-Şeyh ve’d-devle el-Bünye’l-ictimâ‘iyye ve’s-siyâsiyye fi Kürdistan**, çev: Ahmed Hüseyin, Erbil, 2007.

CAVUŞLÎ, Hadi Reşîd, **Turâsu Erbil et-târîhî**, Musul Üniversitesi matbaaları, Musul, 1985.

....., **el-Hayatu’l-ictimâ‘iyye fi Kürdistan**, Câhız matbaası, Bağdat, 1970.

CELÎL, Celîle ve diğerleri, **el-Hareketü’l-Kürdiyye fi’l-asri’l-hadîs**, çev: Abdi Hacı, Dâru’r-Râzî, I. Baskı, Beyrut, 1992.

- CEMİL, Seyyâr, **Zu‘amâ’u ve efendiyye el-bâşâvât el-‘Usmâniyyûn ve’-nehvediyûn**, Dâru’l-Ehliyye, Amman, I, baskı, 1999.
- CUVEYDE, Vedî‘, **el-Hareketü’l-kavmiyye el-Kürdiyye**, çev: Eşraf ve başkaları, Aras kitapevi, I. Baskı, Erbil, 2013.
- DARKOT, Besim, “Musul”, **İslam Ansiklopedisi**, VIII, 1997.
- DEMLÛCÎ, Sıddık, **İmâretu Behdînân**, Yeni İttihad matbaası, Musul, 1979.
- ....., **el-Yezîdiyye**, İttihat matbaası, Musul, 1949.
- EAGLETON, William, **el-Kabâilu’l-Kürdiyye**, çev: Ahmed Muhammed Halil, Eğitim Bakanlığı matbaası, I. Baskı, Erbil, 2006.
- EMECEN, Feridun, ve diğerleri, **Osmanlı Devleti Tarihi I-II**, E. İhsanoğlu (Edt.), Feza Yayıncılık, İstanbul 1999.
- FENDÎ, Reşîd, **el-Fikrû’l-Kürdî beyne Hânî ve Hâcî Kâdirî Kûyî**, Hacı Hâşim matbaası, Erbil, 2008.
- FERHÂDÎ, Abdullah, **el-İklîl fî mehâsini Erbil**, Erbil Üniversitesi matbaası, I. Baskı, Erbil, 2001.
- FEYDERÎCÎ ve diğerleri, **Rahhâletü Evrubbiyyûn fi’l-‘Irâk**, çev: Butros Haddâd, I. Baskı, Dâru’l-Vifâk, Lenden, 2007.
- EL-FÎL, Muhammed Reşîd, **el-Ekrâd fî nazari’l-‘ilm**, Edebiyat matbaası, Necef, 1956.
- FRASER, James Baillie, **Rihletu Fraser ila Bağdâd senete 1834**, çev: Cafer el-Hayyât, Dâru’l-‘Arabiyye lil mevsû‘ât, I. Baskı, Beyrut, 2006.
- GAFÛR, Abdülcabbar Kâdir, **Erbil fi’s-Salnâmâti’l-‘Usmâniyye**, Mecelletü Kâvân, sayı: 19, Erbil, 1990.
- GÂLDİYÂN, Gerard, **el-Mes’âtu’l-Kürdiyye**, çev: Abdüsselam en-Nakşibendî, I. Baskı, Aras matbaası, Erbil, 2007.

- EL-GAMRÂVÎ, Emin Sami, **Kıssatü'l-Ekrâd fî şimâli'l-'Irak**, Dâru'n-nehdati'l-'Arabiyye, I. Baskı, Kahire, 1967.
- GÂNÎME, Yusuf Rızkullah, **Nüzhetu'l-Müşâk, fî târîhi Yehûdi'l-'Irak**, Dâru'l-Verrâk, I. Baskı, Londra, 1997.
- GEVRİYE, Yakub Yusuf, **Yehûdu'l-'Irak Târîhuhum ahvâluhum hicretuhum, el-Ehliyye li'n-neşr**, I. Baskı, Amman, 1998.
- GORÂNÎ, Ali Seydo, **Min Ammân ile'l-'Îmâdiye**, II. baskı, Dâru'l-Beşîr, 'Ammân, 1996.
- GÜNDÜZ, Ahmet, "Musul", **TDV İslam Ansiklopedisi**, c. 31, TDV Yay., Ankara 2006.
- ....., **Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)**, Elâzığ, 2003.
- ....., "Şehrizer", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XXXVIII, 473-475.
- HALLAÇOĞLU, Yusuf, **XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 4. Baskı, Ankara 1998.
- HALLÂK, Hassân, Abbas Sabbâğ ve diğeri, **el-Mu'cemu'l-Câmi' fî'l-mustalâhâti'l-'Usmâniyye, zâti'l-usûli'l-'Arabiyye el-Memlûkiyye**, Dâru'n-Nehdati'l-'Arabi, Beyrut, 2009.
- EL-HAMDÂNÎ, Tarık Nâfi, **Melâmih siyasiyye ve hadâriyye fî târîhi'l-'Irâki'l-hadîs ve'l-mu'âsır**, ed-Dâru'l-'Arabiyye lil mevsû'ât, I. Baskı, Beyrut, 1989.
- EL-HAMEVÎ, Yâkût, Şihâbuddîn Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah er-Rûmî, **Mu'cemu'l-büldân**, Dâru Sadır, II. Baskı, Beyrut, 1995.
- HAMİLTON, Gibb ve Harold Boone ve diğeri, **el-Mucteme'u'l-İslâmî ve'l-Garb**, çev: Ahmed Abdurrahim Mustafa, Dâru'l-Me'ârif, Kahire, 1970.
- HAMİLTON, **Tarîk fî Kürdistan**, çev: Cercîs Fethullah, Dâru'l-Hâfiz, Bağdat, 1973.

HANSÎ, Bîvâr, **es-Serevâtu't-tabî'iyye fî Kürdistani'l-'Irâk**, Muessesetü Aras, I. Baskı, Erbil, 2007.

EL-HATÎB EL-ÖMERÎ, Yâsîn Hayrullah, **Zübdetü'l-'As'ari'l-celiyye fî'l-havâdisi'l-eradiye**, thk: 'Îmâd Abdüsselam Rauf, Edebiyet matbaası, Necefu'l-Eşref, 1974.

EL-HAURÂNÎ, Albert, **el-Fikrû'l-'Arabî fî Asri'n-nehda**, çev: Kerim 'Uzkul, III. Baskı, Dâru'n-nehâr, 1977.

EL-HAYDARÎ, Cevad Fakî Ali el-Cûm, **Muhammed b. Abdullah el-Celî ve cuhûduhu'l-ilmîyye**, Tefsir kitabevi yayınları, Eğitim Bakanlığı matbaası, I. Baskı, Erbil, 2006.

HERÎDÎ, Ahmed Ali Salâh, **Dirâsât fî târihi'l-'Arabî'l-hadîs**, Dâru'l-Vefâ, Kahire, 2000.

HERÛRÎ, Salâh, **Îmâretu Bôtân fî 'ahdi'l-Emir Bedirhân 1821-1848**, Habât matbaası, I. Baskı, Duhok, 2000.

HUDARÎ BEG, Muhammed, **Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî**, VI. Baskı, Kahire, 1964.

HURŞÎD, Fuad Hame, **el-'Aşair el-Kürdiyye**, Havadis matbaası, Bağdat, 1979.

EL-HUSÂRÎ, Sâtî', **el-Bilâdu'l-'Arabiyye, ve'd-Devletu'l-'Usmâniyye**, Dâru'l-'Îlm lil melâyîn, Beyrut, 1960.

HUVEYZÎ, Tâhir Ahmed, **Târîhu Koye ev Köysancak**, I. Baskı, Bağdat, 1962.

HÜSEYİN, Sa'dî Osman, **Kürdistan ve'l-İmbarâturiyyetü'l-'Usmâniyye**, Erbil, 1995.

ISFAHÂNÎ, Cemaleddin Abdurrezzak, **Ahvâlu Üşneviye**, Yazma eser, Avusturya devleti müzelerindeki aslından istinsah edilmiş Revandûz'da Fahri Silahşör'ün elinde bulunan kopya.

İBN ABDÜLHAK, Safiyyüddin Abdülmü'min el-Bağdâdî, **Merâsıdu'l-ittılâ' alâ esmâ'i'l-emkine ve'l-bikâ'**, thk., Ali Muhammed el-Behâvî, Dâru İhyâi'l-kutubi'l-'Arabiyye, Kahire, 1954.

İBRAHİM, Nuri Abdurrahim, “**Molla Yahya el-Mizûrî ve cuhûduhu'l-'ilmiyye**”, Mecelletü fezîn, sayı: 15, Duhok, 1999.

EL-‘İMÂDÎ, Reşîd Ahmed Reşîd, **İbn Adem ve cuhuduhu'n-Nahviyye**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Salahuddin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1989.

İSKENDER, Sa'd Beşîr, **Kıyâmu nizâmi imâreti fî Kürdistân**, II. baskı, Şefân matbaası, Süleymaniye, 2008.

İSMAİL, Zübeyr Bilal, “**Ebûbekir el-Mîr Rüstemî**”, Mecelletü'l-hükmi'z-zâtî, sayı: 1, Erbil, 1984.

....., **'Ulemâ' ve medâris fî Erbil**, Musul Zehra matbaası, 1984

....., **Erbil fî edvârihe't-târihiyye**, Numan matbaası, Necef, 1971.

....., “Şeyh Ahmed Hatîb el-Erbîlî ve usretü'l-Hatîb”, **Mecelletü Kâvân**, sayı: 17, 7. yıl, Erbil, 1989.

....., **Muhammed el-Hattî ve nihâyetü'l-imâreti's-Sorâniyye**, çev: Fahri Silahşör, Dâru Aras, I. Baskı, Erbil, 2003.

İZZÜDDİN, Yusuf, **eş-Şi'ru'l-'Irakî ehdâfuhu ve hasâisuhu fi'l-karni't-tâsi' aşer**, Dâru'l-me'ârif, Kahire, 1977

KARADAĞÎ, Muhammed Ali, **Temyîzü'l-'ulemâi'l-Kürd 'an tarîki'l-mahtûtât**, Mektebetü Aras, Erbil, 2004.

KASIMLO, Abdurrahman, **Kürdistan ve'l-Kürd**, çev: Sabit ve Mansur, II. baskı, Şefân matbaası, Süleymaniye, 2008.

- EL-KAYŞÎ, Nahid Abdurrezak Defter, **en-Nukûd fî Kürdistan**, Kültür Bakanlığı, Süleymaniye, 2005.
- KAZICI, Ziya, **Osmanlı'da Toplum Yapısı**, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2014.
- KERKÛKLÎ, Resul Hâvî, **Derecetü'l-vüzerâ' fî târîhi vekâi'î Bağdâd ez-Zevrâ'**, thk: Musa Kazım Nevres, Kerem matbaası, Beyrut, tsz.
- KIZILCI, Muhammed, **et-Ta'rîf bi mesâcidi's-Süleymaniye ve medârisihâ ed-diniyye**, Şefân matbaası, Süleymaniye, 2007.
- KURT, Yılmaz, **Koçibey Risalesi**, Akçağ Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1998.
- EL-KUSAYRÎ, İ'timad Yusuf Ahmed, **en-Nukûdu'l-leti duribet fi'l-'Irak hilale fetreti'l-hukmi'l-'Usmânî**, Mecelletü'l-meskûkât, sayı: 16,17, Bağdat, 2007.
- EL-KÛRDÎ, Taha b. Yahya, **Rihletü's-Şeyh Taha b. Yahya el-Kürdî**, thk: Ali Necm İsa, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut, 2007.
- LÂNZÂ, Domenico, **el-Musul fi'l-karni's-sâmin 'aşer hasbe müzekkirâti Domenico Lanza**, thk: Rufâil Beydâvîd, Yeni Şarkıyye matbaası, I. Baskı, Musul, 1953.
- LERCH, Peter, **Dirâsât havle'l-Ekrâd ve eslâfihimi'l-hâlidîn eş-şemâliyyîn**, çev: Abdi Hacı, Hani, Kitabevi yayınları, I. Baskı, Halep, 1994.
- LONGRİGG, Stephen Hemsley, **Erbe'atu kurûn min târîhi'l-'Irâki'l-hadîs**, çev: Cafer el-Hayyât, III. Baskı, 1968.
- MÂLÎBÂRD, Nevâ'îru'l-Furât ev beyne'l-'Arab ve'l-Ekrâd, çev: Hüseyin Kebbe, Rabıta matbaası, Bağdat, 1957.
- MUHAMMED EMİN, Ekrem Bâyiz, **Nazmu'l-hicec li ihrâci mehci'l-menhec Şerhu'l-Menhec fî bâbi'l-ferâid lil 'Allame Muhammed b. Adem er-Rûstî el-Bâlikî el-Kürdî**, Yüksek Lisans tezi, İslami İlimler Fakültesi, Bağdat Üniversitesi, 2006.

- MUHAMMED, Mesud, **Hacı Kâdir Koyî**, Alemü'l-Kürd matbaası, Bağdat, 1976.
- MURÂD, Halil Ali, **Muhtârat min kitâbi'l-Musul ve'l-Kerkûk fi'l-vesâiki'l-'Usmâniyye**, Şefân matbaası, Süleymaniye, 2005.
- MURSÎ, Muhammed Münîr, **Târîhu't-terbiye fi'ş-Şarki ve'l-Garb**, Dâru Alemi'l-Kütüb, Kahire, 1994
- MUSTAFA, Ahmed Abdurrahim, **Usûlü't-târihi'l-'Usmânî**, Dâru'ş-Şurûk, Kahire, 1982.
- MUSTAFA, Muhammed Safvet, **Muhâdarât fi'l-mes'ele'ti'ş-şarkiyye ve mu'temer**, Ma'hedu'd-dirâsâti'l-İslamiyye, Kahire, 1958.
- MUKRİYÂNÎ, Hüseyin Hüsnî, **Mûcezu Târîhi Umerâ'i Sorân**, çev: Muhammed Molla Abdülkerim, Selman el-A'zamî matbaası, Bağdat, tsz.
- EL-MÛSULÎ, Münzir, **'Arab ve Ekrâd Ru'yetün 'Arabiyyetün lil kadiyyeti'l-Kürdiyye**, Dâru'l-İlm II. baskı, Dımaşk, 1991.
- EL-MÛDERRÎS, Abdülkerim Muhammed, **'Ulemâ'una fî hidmeti'd-dîn ve'l-'ilm**, Muhammed Ali Karadâğî, Dâru'l-Hürriyye, I. Baskı, Bağdat, 1983.
- EL-MÛNŞÎ, Muhammed b. Ahmed el-Hüseynî el-Bağdâdî, **Rihletü'l-Münşî el-Bağdâdî**, çev: Abbas el-'Azzâvî, Şeriketü't-ticâre ve't-tabâ'a, Bağdat, 1948.
- EL-MÛZEYNÎ, Ahmed Abdülaziz, **el-Mevâridü'l-Mâliyye fi'l-İslâm**, Dâru Zâti's-selâsil, I. Baskı, Kuveyt, 1994.
- EN-NAKŞİBENDÎ, Muhammed Necmeddîn, **"el-Kürd ve'l-Kürdistan"**, İslam ansiklopedisinde yayınlanan bir araştırma, Maruf matbaası, Bağdat, 2002.
- NEBÂTÎ, Aziz Abdülahad, **Târîhu 'Ankâve**, takdim: Elbîr Ebûnâ, Salahuddin Üniversitesi matbaası, I. Baskı, Erbil, 2000.
- NEBEZ, Cemal, **el-Emirü'l-Kürdî Mîr Muhammed Revandûzî**, çev: Fahri Şemsüddin Silahşör, Dâru Aras matbaası, Erbil, Irak, 2003.

- EN- NECCÂR, Cemil Musa, **el-İdâretü'l-'Usmâniyye fî vilâyeti Bağdâd fî 'ahdi'l-vâlî Midhat Bâşa ilâ nihâyeti hukmi'l-'Usmânî 1869-1917**, Mektebetü'l-Medbûlî, Kahire, 1991.
- NEVRES, 'Alâ', **el-'Irak, fi'l-'ahdi'l-'Usmânî 1700-1800**, I. Baskı, Bağdat, 1989.
- NEVVÂR, Abdülaziz Süleyman, **Târîhu'l-'Irâki'l-hadîs min nihayeti Davud Bâşâ ila hükmi Midhat Bâşâ**, Dâru'l-kutubi'l-'Arabî, Kahire, 1968.
- NİEBUHR, Carsten, **Rihletü Niebuhr ile'l-'Irâk fi'l-karni's-sâmin 'aşer**, çev: Mahmud Hüseyin Emin, Kültür bakanlığı yayınları, Bağdat, 1965.
- NİKİTİN, Basil, **el-Kürd dirâse sosyolojiye ve târihiye**, çev: Nuri et-Tâlibânî, Aras kitabevi, II. Baskı, Erbil, 2004.
- ÖMER, Ömer Abdülaziz, **Dirâsât fî târihi'l-'Arabî'l-hadîs**, Dâru'n-nehda, Beyrut, 1971
- EL-ÖMERÎ, Muhammed Emîn Hayrullah, **Menhelü'l-Evliyâ' ve meşrebü'l-Asfiyâ' min sâdâti'l-Musuli'l-Hadbâ'**, thk: Said ed-Devecî, Cumhuriyet matbaası, Musul, 1967.
- RAUF, 'Îmâd Abdüsselam, **el-Mûsul fi'l-'Ahdî'l-'Usmânî**, Edebiyat matbaası, Necef, 1975.
- ....., **Dirâsât vesâikiyye fî târihi'l-Kürdi'l-hadîs ve hadâretihim**, I. Baskı, Kültür matbaası, Erbil, 2008
- ....., **Merâkizü's-sekâfiyye mağmûre fî Kürdistan**, Müesseseti Mekriyânî, I. Baskı, Erbil, 2008.
- RİCH, Claudius James, **Rihletü Rich fi'l-'Irâk 'âme 1820**, Demiryolu matbaası, Bağdat, 1951.
- ROFO, Hannâ Abdülahad, **Lemhatun 'an 'Ankâve, mâdîhâ ve hâdirihâ**, Kültür bakanlığı matbaası, Erbil, I. Baskı, 1996.

- SÂBİR, Fevziye, “en-Nukûd fi’l-‘Irâk 1839-1931”, **Mecelletü’l-meskûkât**, sayı: 14,15, Bağdat, 2002.
- ES-SÂİĞ, Süleyman, **Târîhu’l-Musul**, Selefiyye matbaası, Kahire, 1923,
- SALİH, Lokman Muhammed Ali, **Tahlîsu’l-muharrir lil allâme Muhammed b. Adem b. Abdullah er-Rûstî**, Yüksek Lisans tezi, Bağdat Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, 2007.
- SAMÎ, Şemseddin, **Kürd ve Kürdistan fî Kâmûsi’l-A‘lâm**, çev: Ahmed Takana, Dârı Aras, I. Baskı, Erbil, 2008.
- SEBÎDÂRÎ, İsmail Muhammed, **Misbâhu’l-vusûl ilâ tehzîbi’l-usûl li Muhammed İbni Adem b. Abdullah er-Rûstî el-Bâlikî**, Doktora tezi, İslami İlimler Fakültesi, Bağdat Üniversitesi, 2006.
- SİLAHŞÖR, Fahri Şemsüddin, **Devrü’l-İngiliz fî sukûti imâreti Sorân el-Kürdiyye ‘alâ dav’i resâili Richard Wood ve’l-vesâik el-Kâcarîyye**, I. Baskı, Süleymaniye 1999.
- SÜLEYMAN, Tahir Abdullah, **Muhammed Paşa er-Revandûzî**, Kültür matbaası, I. Baskı, Erbil, 2002.
- ŞAVELÎ, Kave Ferîk Amidî, **İmâretu Behdînan 1700-1842**, Habât matbaası, I. Baskı, Duhok, 2000.
- EŞ-ŞENNÂVÎ, Abdülaziz, **ed-Devletü’l-‘Usmâniyye devletün ‘Usmâniyyetün müftera ‘aleyha**, Mektebetü Anglo el-Meriyye, 1983
- ŞERİF, Abdüssettar Tahir, **el-Mucteme‘u’l-Kürdî**, Dâru’l-‘Irâk, Bağdat, 1981
- WİLD, Henry, **Cenûbu Kürdistan, Dirâse antropolojiyye**, çev: Cercis Fethullâh, Dâru Aras, I. Baskı, Erbil, 2001.
- EL-VÂİLÎ, İbrahim, **eş-Şi‘ru’s-siyâsî el-‘Irakî fi’l-karni’t-tâsi‘ ‘aşer**, Maarif matbaası, Bağdat, 1978.

EL-VERTÎ, Ahmed, **Risâletü istratîciyye medîneti Revandûz fi Kürdistani'l-cenûbiyye**, Şihâb matbaası, Erbil, 2006.

YAHYA, Abdülfettah Ali, **Lemehât Târîhiyye 'an Neşri İmâreti Sorân 1100-1813**, Fezîn dergisi, sayı: 3, 1996.

YUSUF, Abdurrakîb, **Hudûdu Kürdistan el-Cenûbiyye târîhiyyen ve coğrâfiyyen hilâle hamseti âlâfi 'âmin ve mâ terettebe 'alâ ilhâkîhâ bi'l-'Irâk**, Şifân matbaası, I. Bakı, Süleymaniye, 2005

ZEKÎ, Muhammed Emin, **Hulâsatu Târîhi'l-Kürd ve Kürdistan**, çev: Muhammed Ali 'Avnî, Saadet matbaası, Kahire, 1945.

....., **Meşahiru'l-Kurd ve Kürdistan fi Ahdi'l-İslami**, Şam 2006.

....., **Tarihu'd-Düvel ve'l-İmarat el-Kürdiye**, yayınevi yeri yılı yok.

ZİYÂDE, Halid, **İktişâfu't-tekaddumi'l-Evrubbî**, I. Baskı, Dâru't-Talî'a, Beyrut, 1941.